

Comparative Analysis of Conditions Affecting Quality of Bureaucracy in Developing Countries

Mohammad Shamsi

PhD Student in Economic and Development Sociology, Department of Social Sciences, Faculty of Literature and Humanities, University of Isfahan, Isfahan, Iran

Reza Hemmati

Associate Professor, Department of Social Sciences, Faculty of Literature and Humanities, University of Isfahan, Isfahan, Iran

Mahdi Malmir

Assistant Professor, Department of Social Sciences, Faculty of Literature and Humanities, Shahid Beheshti University, Tehran, Iran

Abstract

Although all contemporary governments can be considered bureaucratic in a certain sense, experience has shown that bureaucracies exhibit varying qualities across different societies. Achieving a high quality of bureaucracy especially in developing countries requires the presence of diverse social, economic, political, and cultural conditions. This study, employing a comparative-qualitative approach and utilizing fuzzy-set logic methodology, investigates the causal conditions influencing the quality of bureaucracy across twenty developing countries worldwide. The findings from the necessity and sufficiency tests indicate that accountability, transparency, and oversight as components of political development alongside administrative reformism constitute sufficient conditions for attaining the quality of bureaucracy in developing nations. Bureaucratic autonomy, as a component of a capable state, is identified as a necessary condition for realizing this goal.

* Corresponding Author: r.hemati@ltr.ui.ac.ir

How to Cite: Shamsi, M., Hemmati, R., Malmir, M. (2025). Comparative Analysis of Conditions Affecting Quality of Bureaucracy in Developing Countries, *Quarterly Journal of Social sciences*, 32(108), 1-52. DOI: 10.22054/qjss.2025.89071.2918

Original Research

Accepted: 26/12/2025

Revised: 24/12/2025

Received: 30/10/2025

eISSN: 2538-2772

ISSN: 1735/1162

Additionally, the results of the conjunctural causality test reveal that the combination of oversight, economic globalization, and the absence of a rentier economy along with either administrative reformism or bureaucratic autonomy forms a strong causal configuration for achieving the quality of bureaucracy. The consistency and overall coverage scores for this configuration were 0.95 and 0.62, respectively.

Keywords: Quality of Bureaucracy, Comparative Analysis, Fuzzy Logic, Administrative Reformism, Bureaucratic Autonomy.

Extended Abstract

Introduction

The expansion of bureaucratic activities across contemporary societies in recent years has made it inevitable to question its internal mechanisms and scope of influence. Despite its incompatibility with certain critical and post-structuralist perspectives, as well as its operational deficiencies at the macro level, bureaucracy has become an undeniable reality in the modern world. Furthermore, evaluations of political systems in any nation lose credibility if the performance of the bureaucratic apparatus is disregarded. Consequently, bureaucracy is consistently recognized as one of the most powerful instruments available to modern governments. Conversely, inefficiencies within the political and administrative systems, many of which are manifested within the bureaucratic structure, can undermine the capacity of governments to manage affairs and pursue developmental objectives. This study employs a macro-level approach to evaluate the quality of bureaucracy in Iran and compares it with that of other countries globally. In addition to examining a range of macro-level factors and identifying the necessary and sufficient conditions related to them, this research aims to address the shortcomings found in recent studies. Ultimately, it aims to answer the fundamental question: How can the differences in bureaucratic quality between developing countries be explained?

Literature Review

Both domestic and international studies have examined bureaucracy from the perspectives of development, institutional quality, political culture, and technology. Iranian scholars, such as Faghihi and Danaeefard (2016), adopting a historical-comparative approach argue that bureaucracy has consistently been shaped by political power rather than serving as an autonomous force for development. Ghaffari and Tarjoman (2015) highlight bureaucratic inefficiency as a driver of elite migration and public distrust, while Ghahremanpour (2018), critiquing Fukuyama, stresses that bureaucratic reform must precede democratization. In the field of institutional quality, Pourgharib (2019) identified bureaucracy as a moderating factor in reducing corruption, whereas Nozari (2020) linked weak training and oversight to inefficiency. Farajzadeh et al. (2021) emphasize the negative impact

of political ideology on bureaucratic independence. Cultural analyses by Farhangi (2023), Hedayati (2020), and Faghihi (2021) reveal that Iranian bureaucracy has been shaped by authoritarian traditions, undermining legitimacy. International scholars such as Rauch and Evans (2000), Jung (2023), Bai and Wei (2001), Haber and McCarthy (2004), Olsen (2007), Birkjeflot and du Gay (2012), Li (2021), and Sla (2024) underscore the importance of bureaucratic independence, transparency, and cultural dimensions in fostering development and democracy. Recent studies, including Gillingham et al. (2025) and Kovach (2020), have explored the impact of digital governance and artificial intelligence, noting both opportunities and ethical challenges. Collectively, these studies portray bureaucracy as a multidimensional institution—administrative, social, cultural, and political—central to development, public trust, and governance efficiency. However, most research remains limited by reliance on historical or theoretical analysis, insufficient comparative data, and a lack of robust empirical evidence.

Method

This study was conducted in accordance with the established principles and criteria of comparative research. In comparative analysis, both the criterion of cross-societal data and the goal-oriented criterion, which focuses on inter-societal differences and similarities, are essential. In this context, fuzzy logic analysis is among the techniques that assist researchers in identifying and evaluating various dimensions of bureaucratic quality. Developing countries were selected as the statistical population, and purposive sampling was employed in this study. Out of 152 developing countries, 20 nations with diverse characteristics were chosen to represent different regions of the world and various stages of development.

Results

The findings from the necessity and sufficiency tests indicate that accountability, transparency, and oversight, as components of political development alongside administrative reformism, constitute sufficient conditions for attaining the quality of bureaucracy in developing nations. Bureaucratic autonomy, as a component of a capable state, is a necessary condition for realizing this goal. Additionally, the results of the conjunctural causality test reveal that the combination of

oversight, economic globalization, and the absence of a rentier economy, along with either administrative reformism or bureaucratic autonomy, forms a strong causal configuration for achieving bureaucratic quality. The consistency and overall coverage scores for this configuration were 0.95 and 0.62, respectively. mechanisms, their impact remains limited. Oversight improves performance; however, without reformist intent and independence, it risks becoming superficial. Reform-mindedness can drive change; however, in weak institutional contexts, it may face resistance. Importantly, bureaucratic autonomy underpins the sustainability of all other conditions. Without it, reforms lack stability, and systems become dependent and fragile. Additionally, factors such as economic globalization and the absence of rent-seeking, while potentially helpful, are neither necessary nor sufficient for achieving bureaucratic quality.

Conclusion

In conclusion, achieving high-quality bureaucracy in developing countries requires a multidimensional and coordinated approach that emphasizes economic transformation, institutional oversight, and organizational culture. The interplay between globalization, reduced reliance on rentier economies, and either administrative reform or bureaucratic autonomy plays a pivotal role in shaping effective bureaucratic systems. Iran's case illustrates how institutional weaknesses and a lack of political will can hinder progress. Ultimately, rebuilding public trust, enhancing social capital, and implementing structural reforms are essential steps toward better governance and improved bureaucracy.

تحلیل تطبیقی شرایط معطوف به کیفیت بوروکراسی در کشورهای در حال توسعه

دانشجوی دکتری جامعه‌شناسی اقتصادی و توسعه، گروه علوم اجتماعی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران

محمد شمسی

دانشیار، گروه علوم اجتماعی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران

رضا همتی *

استادیار، گروه علوم اجتماعی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران

مهدی مالیر

چکیده

اگرچه همه دولت‌های امروزی به یک معنا بوروکراتیک محسوب می‌شوند، اما تجربه نشان داده است بوروکراسی‌ها در جوامع مختلف کیفیت‌های متفاوتی را بروز می‌دهند. دستیابی به یک بوروکراسی با کیفیت، به‌ویژه در کشورهای در حال توسعه مستلزم وجود شرایط و زمینه‌های گوناگون اجتماعی، اقتصادی، سیاسی و فرهنگی است. پژوهش حاضر با اتکا به رویکرد تطبیقی-کیفی و با بهره‌گیری از رهیافت منطق فازی به مطالعه شرایط علی معطوف به کیفیت بروکراسی در میان بیست کشور در حال توسعه جهان پرداخته است. یافته‌های پژوهش در بخش آزمون ضرورت و کفایت نشان داد «پاسخگویی»، «شفافیت» و «نظارت» به‌عنوان مؤلفه‌های توسعه سیاسی به همراه «اصلاح‌جویی اداری» شروط کافی برای دستیابی به کیفیت بوروکراسی در کشورهای در حال توسعه‌اند. «استقلال بوروکراتیک» نیز به‌عنوان مؤلفه یک دولت باظرفیت، شرط لازم برای تحقق این امر است. نتایج آزمون علیت عطفی نیز نشان داد شروط نظارت، جهانی‌شدن اقتصاد و نبود اقتصاد رانتی در ترکیب با اصلاح‌جویی اداری یا استقلال بوروکراتیک یک پیکربندی علی قوی برای تحقق کیفیت بوروکراسی است. مقادیر شاخص‌های سازگاری و پوشش کل برای این پیکربندی به ترتیب ۰/۹۵ و ۰/۶۲ بوده است.

کلیدواژه‌ها: کیفیت بوروکراسی، تحلیل تطبیقی، منطق فازی، اصلاح‌جویی اداری، استقلال بوروکراتیک.

مقاله حاضر برگرفته از رساله دکتری نویسنده اول است.

r.hemati@ltr.ui.ac.ir نویسنده مسئول: *

مقدمه و طرح مسئله

گسترش دامنه فعالیت‌های بوروکراتیک طی سالیان اخیر در جوامع کنونی، پرسش از سازوکارهای درونی و حدود اثرگذاری آن را اجتناب‌ناپذیر می‌سازد. فارغ از مختصات ناسازگار آن با برخی دیدگاه‌های انتقادی و پسا ساختارگرایانه و یا ضعف‌های اجرایی در سطوح کلان، بوروکراسی خود را به عنوان یک واقعیت ملموس در جهان کنونی پدیدار ساخته است. از سوی دیگر، بخش مهمی از ارزیابی‌های نظام سیاسی در هر کشور با غفلت از عملکردهای دستگاه بوروکراتیک از اعتبار چندان برخوردار نخواهد بود. به همین دلیل همواره از بوروکراسی به عنوان یکی از ابزارهای قدرتمند در دست دولت‌های امروزی یاد می‌شود. در مقابل ناکارآمدی نظام سیاسی و اداری که بخش مهمی از آن در دستگاه بوروکراتیک پدیدار می‌شود، می‌تواند از توان و ظرفیت دولت‌ها در اداره امور و پیگیری اهداف توسعه‌ای بکاهد.

عملکرد بوروکراسی زمانی اهمیت پیدا می‌کند که به دولت اجازه می‌دهد کم‌وبیش در اخذ مالیات، تنظیم، اجرای قوانین، سازمان‌دهی و تأمین زیرساخت‌ها و ارائه کالاها و خدمات عمومی به شهروندان، شرکت‌ها و سایر سازمان‌های غیردولتی مؤثر باشد. نظریه‌های معاصر اقتصاد سیاسی توسعه، اثربخشی دولت را در کانون توجه قرار داده و نقش آفرینی نهادهای سیاسی را به عنوان یک عنصر کلیدی در نظر گرفته‌اند: به عنوان مثال عجم اوغلو و رابینسون^۱ در کتاب مشهور خود با عنوان *چرا ملت‌ها شکست می‌خورند؟* بر محدودیت‌های قدرت و انتخابات در دولت‌هایی که فراگیرترند تأکید می‌کنند (عجم اوغلو و رابینسون، ۱۳۹۳: ۵۹). در مقابل، کسانی که به نقش آفرینی دولت‌های بزرگ بدگمان هستند، اغلب بوروکراسی را به عنوان یک مانع برای حکومت‌داری مؤثر و توسعه اقتصادی می‌بینند و از اصطلاح بوروکراسی با برچسبی تحقیرآمیز استفاده می‌کنند. بوروکرات‌ها به عنوان عواملی در نظر گرفته می‌شوند که در سلب مالکیت شهروندان همدست می‌شوند یا منافع بازیگران خصوصی، مانند صنعتگران را بالاتر از منافع عموم

1. Acemoğlu & Rabbinston

شهروندان قرار می‌دهند (Djankov, 2002; Stigler, 1971).

تفاوت در عملکرد و کیفیت بوروکراسی تا حد زیادی ناشی از روندی است که کشورها در طی فرایند تکوین بوروکراسی و دولت‌سازی پیموده‌اند؛ به این معنا که مجموعه‌ای از شرایط و خاص‌بودگی‌های [اجتماعی، اقتصادی، سیاسی و...] تاریخی، شکل و کیفیت خاصی به بوروکراسی در هر کشوری می‌بخشد که همین امر، از طریق سازوکارهای «وابستگی به مسیر» کیفیت بوروکراسی و کارایی آن در آینده را تحت تأثیر قرار می‌دهد (هدایتی، ۱۳۹۹). کیفیت بوروکراسی را می‌توان به‌طور کلی به‌عنوان «میزانی که سیاست‌های دولت به‌طور دقیق، سریع، شایسته و بی‌طرفانه ایجاد و پیاده می‌شوند» تعریف کرد (Andersen, 2018). به نظر این تعریف در طول زمان و مکان قابل اجرا است و با رویکرد ماکس وبر و همچنین استفاده غالب از کیفیت بوروکراسی در ادبیات سیاست‌پژوهی تطبیقی سازگار است. در یک کشور معین، کیفیت بوروکراتیک به‌عنوان برداشتی کلی از چهار ویژگی: «دقت»، «چابکی (سرعت)»، «صلاحیت» و «بی‌طرفی» ارزیابی می‌شود (Darusalam et al., 2023). در درجه اول در موضوعاتی همچون سیاست مالی و اقتصادی، حمایت اجتماعی، قانون و نظم که در همه دولت‌ها ضروری است، از جمله مسئله گویای خدمات کشوری و اصلاحات دولتی؛ بنابراین در اینجا تمرکز بر روی این موضوع است که بوروکرات‌ها چگونه برای هر سیاست، تعادل خاصی برقرار می‌کنند. آنان باید تا حد امکان دقیق و سریع عمل کنند تا خواسته‌های دولت را برآورده کنند. علاوه بر این آنان باید واقعیت‌های مسئله و راه‌حل‌های ممکن را به دولت اطلاع دهند و سرانجام قانونی‌بودن سیاست‌گذاری و بی‌طرفی در اجرای آن را نیز در نظر بگیرند (همان). اگرچه اندازه‌گیری دقیق این تعادل دشوار است، اما مطالعات موردی شامل ارزیابی‌های نسبتاً کاملی است که می‌توان از آن‌ها استفاده کرد.

طرفداران مداخله دولت به‌طور سنتی ایجاد یک دولت توانمند و حرفه‌ای را به‌عنوان شرط لازم برای رسیدن به توسعه می‌دانند. آن‌ها به ظهور تاریخی قدرت‌های بزرگ و وابستگی آن‌ها به کادری از بوروکرات‌های حرفه‌ای در هسته خود اشاره کرده‌اند.

با این حال به تعبیر ماکس وبر^۱ «جهتی که بوروکراسی در پیش می‌گیرد و دلایلی که پیدایش آن را موجب می‌شوند، بسیار متفاوت‌اند» (وبر، ۱۳۸۲: ۲۴۲). در تأیید این مدعا برخی آمارها و شواهد تجربی گویای این نکته است که بوروکراسی در کشورهای جهان کیفیت‌های متفاوتی را از سر می‌گذرانند. بر اساس آخرین گزارش سازمان شفافیت بین‌الملل^۲ که در سال ۲۰۲۰ منتشر شده است، دانمارک با جایگاه اول، بهترین کشور در شاخص بوروکراسی است. همچنین سوئیس، سوئد و نروژ نیز به ترتیب با ۸۵ و ۸۴ امتیاز، به‌عنوان کشورهای دارای بوروکراسی قوی‌تر و شفاف‌تر در جهان شناخته می‌شوند؛ اما در مقابل، بسیاری از کشورهای جهان هنوز هم با چالش‌های بسیاری در حوزه بوروکراسی مواجه هستند؛ سوریه با ۱۴ امتیاز، به‌عنوان کشوری با بوروکراسی ضعیف و کمتر شفاف در جهان شناخته می‌شود (Transparency International, 2020). در این زمینه می‌توان گفت بوروکراسی در کشورهای دارای دولت قوی و سازمان‌های عمومی و خصوصی شفاف‌تر و کارآمدتر است. در این قبیل کشورها، سطح شفافیت و حسابرسی بالاتر است و اطلاعات عمومی به‌راحتی در دسترس هستند؛ بنابراین این کشورها معمولاً به‌عنوان مثال‌های موفق برای اصلاح بوروکراسی در دنیا شناخته می‌شوند.

ایران نیز اگرچه سالیان درازی است که تأسیس نهادهای سیاسی مدرن را تجربه می‌کند اما کماکان در نیل به اهداف توسعه‌ای با چالش‌هایی مواجه است که بخش مهمی از آن‌ها در ارتباط با عملکرد دستگاه بوروکراسی موضوعیت پیدا می‌کند. بوروکراسی در ایران به دلیل وجود ساختارهای اداری پیچیده و فرایندهای طولانی به تأخیر در ارائه خدمات دولتی و کاهش کارایی دولتی دچار شده است. در کنار این‌ها، فساد در بخش‌های مختلف دولتی به‌عنوان یکی از مشکلات بوروکراسی در ایران مطرح است که باعث کاهش اعتماد عمومی به دولت و نظام اداری شده است. آخرین آمارهای موجود در تأیید این مدعا نشان می‌دهد نمره ایران در شاخص مسئولیت‌پذیری از صفر (پایین‌ترین مرتبه) تا صد (بالا‌ترین مرتبه) ۹ بوده است. در معیارهای دیگر مانند پایداری سیاسی بدون خشونت،

1. Max Weber

2. Transparency International Organization

اثربخشی حاکمیت، کیفیت سازمان‌دهی و کنترل فساد نیز به ترتیب نمره‌های ۷، ۱۸، ۴ و ۱۳ را به خود اختصاص داده است (World Bank, 2022). علاوه بر این شاخص اثربخشی دولت که برای اکثر کشورهای جهان منتشر می‌شود نیز، گویای وضعیت نامطلوب نظام بوروکراسی در کشور ایران است. نمرات این شاخص (۲٫۵- ضعیف؛ ۲٫۵ قوی) نشان می‌دهد که اثربخشی دولت طی سه دهه اخیر (۱۹۹۶ تا ۲۰۲۲) همواره منفی بوده است و این خود شاهدی بر این مدعاست که بوروکراسی در ایران از کیفیت مناسبی برخوردار نیست.

پژوهش‌های فراوانی با محوریت بوروکراسی دولتی در ایران (طاهری، ۱۳۸۴؛ قلی‌پور، ۱۳۸۵؛ فقیهی و همکاران، ۱۳۸۹؛ خاندوزی و کاویانی، ۱۳۹۵؛ مولوی و همکاران، ۱۳۹۶؛ هدایتی، ۱۳۹۷؛ رحیمی‌مقدم و همکاران، ۱۴۰۰) و بوروکراسی در بسیاری کشورهای جهان (Haller 1992; Kim 1994; La Palombara 2006; Buffat 2013; Wastell & White 2014; Pepinsky et al. 2017; Peeters & Campos 2023) صورت گرفته است که عمده این مطالعات با اتخاذ نگاه‌های خُرد که اغلب به سبب غلبه رویکرد پوزیتیویستی بر فضای تحقیقات علوم انسانی به وجود آمده است، شعاع تحلیلشان را به روندهای معمول اداری و ستادی و یا بازیگران بوروکراسی (مدیران، کارمندان) در سطح سازمان‌های میانه محدود کرده‌اند. علی‌رغم شناختی که می‌توان از رهگذر این تحقیقات نسبت به عملکرد دستگاه دیوانسالاری در سطح ایران و بین‌الملل به دست آورد، اما بی‌شک بخش مهمی از تبیین‌های نهادی و کلان که از قضا نقش اساسی در فهم مکانیسم‌های اداری و اجرایی حکمرانی دارند ناگفته خواهد ماند. کاربرد رهیافت تطبیقی، مسیری را در تحلیل و ارزیابی نظام بوروکراتیک در ملل گوناگون پیش‌روی سیاست‌گذاران و دولت‌پژوهان می‌گشاید که از این طریق می‌توان از تجربیات موفق و یا بعضاً ناکامی‌های آنان درس‌های بسیاری آموخت. در کنار این‌ها با مقایسه کیفیت بوروکراسی ایران با کشورهای دیگر، می‌توان مهم‌ترین نقاط قوت و ضعف سیستم بوروکراتیک را شناسایی نموده و از این طریق به بهبود فرآیندها یاری رساند؛ بنابراین به

دنبال پاسخگویی به این سؤال اساسی هستیم که تفاوت در کیفیت بوروکراسی در میان کشورهای در حال توسعه چگونه قابل تبیین است؟

پیشینه پژوهش

بوروکراسی هم در قامت یک موضوع مستقل و هم به عنوان یکی از ارکان اصلی نهادهای دولتی و حکمرانی مدرن، همواره موضوعی مورد توجه در میان مطالعات تجربی بوده است. پژوهش‌های داخلی و خارجی در این زمینه، ابعاد مختلفی از کارکرد، کیفیت و تحول بوروکراسی را در بسترهای سیاسی، اجتماعی و فناورانه بررسی کرده‌اند. بوروکراسی و توسعه سیاسی-اقتصادی یکی از محورهای اصلی مطالعات داخلی و خارجی بوده است. در این دسته‌بندی، تمرکز اصلی بر نقش بوروکراسی در فرآیندهای توسعه، حکمرانی و ظرفیت‌سازی نهادی است. پژوهش‌های داخلی مانند فقیهی و دانایی‌فرد (۱۳۹۵) با رویکرد تاریخی-تطبیقی، نشان داده‌اند که بوروکراسی در ایران از دوره قاجار تا امروز، همواره تحت تأثیر ساختارهای قدرت و منطق سیاسی بوده و نتوانسته به عنوان نیرویی مستقل در خدمت توسعه عمل کند. غفاری و ترجمان (۱۳۹۴) نیز با بررسی مهاجرت نخبگان، ناکارآمدی بوروکراسی را یکی از عوامل اصلی بی‌اعتمادی به ساختارهای دولتی معرفی کرده‌اند. قهرمان‌پور (۱۳۹۷) با نقد دیدگاه فوکویاما، بر این نکته تأکید دارد که اصلاح بوروکراسی مقدم بر دموکراسی است، زیرا بدون ساختار اداری کارآمد، نهادهای دموکراتیک نیز دچار ضعف عملکردی خواهند شد. در میان مطالعات خارجی نیز راش و ایوانز^۱ (۲۰۰۰) به اهمیت استقلال و انسجام بوروکراسی در کشورهای در حال توسعه پرداخته‌اند و نشان داده‌اند که وجود یک بوروکراسی حرفه‌ای می‌تواند ضامن اجرای سیاست‌های توسعه‌محور باشد. جونگ^۲ (۲۰۲۳) نیز با بررسی تجربه کره جنوبی، نقش دولت الکترونیک و اصلاحات بوروکراتیک را در بهبود سیاست‌گذاری اقتصادی و افزایش رضایت عمومی برجسته کرده است. این مجموعه مطالعات نشان می‌دهد که

1. Rauch & Evans

2. Jeong

بوروکراسی نه تنها ابزار اجرایی دولت‌هاست، بلکه در تعیین مسیر توسعه، حفظ نخبگان و افزایش ظرفیت حکمرانی نقش کلیدی دارد. مطالعات این حوزه از نقاط قوتی همچون رویکرد تاریخی-تطبیقی و نقد نظریه‌های کلان برخوردارند که امکان فهم روندهای بلندمدت و ارتباط میان بوروکراسی و توسعه را فراهم می‌سازد. همچنین توجه به پیامدهای اجتماعی مانند مهاجرت نخبگان و ضعف اعتماد عمومی، غنای تحلیلی ایجاد کرده است. با این حال، ضعف اصلی این مطالعات در اتکای بیش از حد به تحلیل‌های توصیفی و تاریخی و کمبود داده‌های کمی و تجربی است؛ ضمن آنکه تمرکز بر ایران یا کشورهای خاص، تعمیم‌پذیری نتایج را محدود کرده و ابعاد اقتصادی و اجتماعی توسعه کمتر به‌طور جامع بررسی شده‌اند.

کیفیت بوروکراسی و کارآمدی سازمانی محور دوم مطالعات مرتبط است که به بررسی رابطه میان ساختارهای اداری و اثربخشی نهادها می‌پردازد. در پژوهش‌های داخلی، پورغریب (۱۳۹۸) نشان داده است که کیفیت بوروکراسی نقش تعدیل‌گر در رابطه میان فساد مالی و عملکرد سازمانی دارد؛ به عبارت دیگر، هرچه ساختار بوروکراتیک حرفه‌ای‌تر و شفاف‌تر باشد، احتمال بروز فساد کاهش می‌یابد. نوذری (۱۳۹۹) نیز با تمرکز بر ادارات دولتی، به این نتیجه رسیده است که ضعف در آموزش، انگیزه و نظارت موجب کاهش کیفیت بوروکراسی و افزایش ناکارآمدی می‌شود. فرج‌زاده و همکاران (۱۴۰۰) تأثیر ایدئولوژی سیاسی بر کیفیت بوروکراسی را بررسی کرده‌اند و نشان داده‌اند که وابستگی‌های سیاسی استقلال و حرفه‌ای‌گرایی بوروکرات‌ها را تضعیف می‌کند. در مطالعات خارجی، بای و وی^۱ (۲۰۰۱) رابطه میان کیفیت بوروکراسی و سیاست‌های سرمایه‌گذاری را بررسی کرده‌اند و نشان داده‌اند که بوروکراسی شفاف و پاسخگو موجب جذب سرمایه‌گذاری خارجی می‌شود. هابر و مک‌کارتی^۲ (۲۰۰۴) نیز ظرفیت بوروکراسی را به عنوان پیش شرط اصلاحات سیاسی معرفی کرده‌اند. اسلا^۳ (۲۰۲۴) در مطالعه‌ای در

1. Bai & Wei

2. Huber & McCarty

3. Slough

برزیل نشان داده است که کیفیت بوروکراسی با میزان پاسخگویی انتخاباتی و رضایت عمومی رابطه مستقیم دارد. این مطالعات تأکید دارند که کیفیت بوروکراسی نه تنها بر عملکرد داخلی سازمان‌ها، بلکه بر سیاست‌گذاری کلان، اعتماد عمومی و پایداری نهادهای دموکراتیک تأثیرگذار است. این دسته مطالعات با نقاط قوتی چون توجه به عوامل درونی سازمان‌ها (آموزش، انگیزه، نظارت) و بررسی نقش تعدیل‌گر کیفیت بوروکراسی در کاهش فساد، توانسته‌اند رابطه میان ساختار اداری و عملکرد سازمانی را روشن سازند. ضعف این حوزه این است که کمتر به تفاوت‌های بخشی میان حوزه‌های مختلف توجه شده و تمرکز بر کشورهای خاص، محدودیت در تعمیم نتایج ایجاد کرده است.

بوروکراسی، فرهنگ و ساختارهای اجتماعی سومین محور مطالعاتی در تحقیقات مرتبط با بوروکراسی است. در این دسته‌بندی، بوروکراسی به عنوان پدیده‌ای فرهنگی، تاریخی و اجتماعی مورد تحلیل قرار گرفته است. فرهنگی (۱۴۰۲) با رویکرد جامعه‌شناختی، نشان داده است که دیوان‌سالاری در ایران تحت تأثیر فرهنگ سیاسی اقتدارگرا و روابط شخصی شکل گرفته و از اصول عقلانی و قانونی فاصله دارد. هدایتی (۱۳۹۹) نیز با بررسی تاریخی، به موانع ساختاری و فرهنگی در مسیر کارایی بوروکراسی پرداخته و نشان داده است که فقدان نهادهای مستقل و حرفه‌ای، بوروکراسی را به ابزاری در خدمت قدرت سیاسی تبدیل کرده است. فقیهی (۱۴۰۰) رابطه میان بوروکراسی و مشروعیت رژیم در دوره پهلوی را بررسی کرده و نشان داده است که بوروکراسی ناکارآمد موجب کاهش اعتماد عمومی و تضعیف مشروعیت سیاسی شده است. همچنین از میان مطالعات خارج از کشور، اولسن^۱ (۲۰۰۷) بوروکراسی را به عنوان یکی از ارکان دموکراسی‌های مدرن معرفی کرده و بر نقش آن در حفظ ثبات و اجرای قانون تأکید دارد. بیرکجفلوت و دو گای^۲ (۲۰۱۲) نیز با بازنگری در نظریه‌های کلاسیک، بوروکراسی را نه تنها ساختاری اداری، بلکه نهادی فرهنگی و اجتماعی معرفی کرده‌اند که در تعامل با

1. Olsen

2. Byrkjeflot & Du Gay

ارزش‌های دموکراتیک شکل می‌گیرد. لی^۱ (۲۰۲۱) با رویکرد انسان‌شناختی، بوروکراسی را در بسترهای فرهنگی مختلف تحلیل کرده و نشان داده است که برداشت مردم از بوروکراسی، نقش مهمی در نحوه تعامل با نهادهای دولتی دارد. این دسته از مطالعات نشان می‌دهد که بوروکراسی در تعامل با ساختارهای اجتماعی و فرهنگی شکل می‌گیرد و نمی‌توان آن را صرفاً به‌عنوان یک نهاد اجرایی در نظر گرفت. ازجمله نقاط قوت اصلی این مطالعات باید به برجسته‌سازی نقش فرهنگ، تاریخ و مشروعیت سیاسی در شکل‌گیری بوروکراسی اشاره کرد. ضعف این حوزه در محدودیت داده‌های تجربی داخلی و اتکای بیش‌ازحد به تحلیل‌های نظری و تاریخی است؛ همچنین مقایسه‌های تطبیقی اندک و فاصله گرفتن برخی پژوهش‌ها از شواهد تجربی، کارآمدی نتایج را کاهش داده است.

درنهایت بررسی پیشینه تجربی نشان می‌دهد بوروکراسی در مواجهه با فناوری و اصلاحات، موضوعی نوظهور در مطالعات اخیر است. این گروه از تحقیقات به بررسی تأثیر فناوری‌های نوین، به‌ویژه هوش مصنوعی و دولت الکترونیک، بر ساختارهای بوروکراتیک و فرآیندهای اصلاحی می‌پردازد. گیلینگهام و همکاران^۲ (۲۰۲۵) با تمرکز بر بوروکراسی سطح خیابان نشان داده‌اند که استفاده از هوش مصنوعی تصمیم‌گیری‌های اداری را بهبود می‌بخشد، اما درعین حال چالش‌هایی مانند کاهش تعامل انسانی و افزایش پیچیدگی‌های اخلاقی را نیز به همراه دارد. کوواک^۳ (۲۰۲۰) به محدودیت‌های بوروکراسی‌زدایی پرداخته و نشان داده است که حذف کامل ساختارهای بوروکراتیک نه تنها ممکن نیست، بلکه می‌تواند موجب بی‌نظمی و کاهش پاسخگویی شود. مایر و اوتول^۴ (۲۰۰۶) نیز، تعاملات میان بوروکراسی و سیاست را در دولت‌های دموکراتیک بررسی کرده‌اند و نشان داده‌اند که اصلاحات نهادی باید با در نظر گرفتن پیچیدگی‌های سیاسی و اداری طراحی شوند. این مطالعات گویای آن است که بوروکراسی در عصر دیجیتال با چالش‌هایی جدید مواجه است و اصلاحات باید با رویکردی ترکیبی، شامل

1. Lea

2. Gillingham et al.

3. Kovač

4. Meier & O'Toole

فناوری، آموزش و بازاریابی در ساختارهای نهادی انجام شود. مطالعات این دسته با برخورداری از نقاط قوتی چون پرداختن به موضوعات نوظهور، آینده‌نگری و توجه به چالش‌های اخلاقی و نهادی را نشان می‌دهند. همچنین تأکید بر تعامل میان اصلاحات نهادی و پیچیدگی‌های سیاسی، رویکردی واقع‌گرایانه ایجاد کرده است. ضعف این حوزه در کمبود داده‌های تجربی گسترده درباره پیامدهای واقعی فناوری بر بوروکراسی و تمرکز بیش‌ازحد بر فناوری به جای ابعاد انسانی و فرهنگی اصلاحات است؛ علاوه بر این، خطر ساده‌سازی رابطه میان فناوری و کارآمدی وجود دارد، درحالی‌که عوامل نهادی و سیاسی همچنان تعیین‌کننده باقی می‌مانند.

مرور پژوهش‌های داخلی و خارجی نشان می‌دهد که بوروکراسی به‌عنوان یکی از ارکان بنیادین حکمرانی، در ابعاد مختلفی چون توسعه سیاسی و اقتصادی، کیفیت نهادی، فرهنگ سیاسی و مواجهه با فناوری مورد توجه قرار گرفته است. مطالعات داخلی عمدتاً بر زمینه‌های تاریخی، ساختارهای فرهنگی و چالش‌های اجرایی در ایران تمرکز داشته‌اند، درحالی‌که پژوهش‌های خارجی با رویکردهای تحلیلی و سیاست‌محور، به بررسی نقش بوروکراسی در توسعه، فساد و اصلاحات نهادی پرداخته‌اند. این آثار در مجموع تصویری چندلایه از بوروکراسی ارائه می‌دهند که آن را نه صرفاً ساختاری اداری، بلکه نهادی اجتماعی، فرهنگی و سیاسی معرفی می‌کنند؛ با این حال اغلب این پژوهش‌ها فاقد رویکرد تطبیقی و موردمحور بوده‌اند و بیشتر به تحلیل‌های کلی یا نظری بسنده کرده‌اند. این خلأ موجب شده تا تفاوت‌های زمینه‌ای و عملکردی بوروکراسی در بسترهای مختلف کمتر شناخته شود. بر این مبنا پژوهش حاضر شکاف قابل توجهی در ادبیات مربوط به کیفیت بوروکراسی در کشورهای در حال توسعه را برطرف می‌سازد. مطالعات پیشین عمدتاً بر پایه رویکردهای کمی خطی یا تحلیل‌های کیفی تک‌موردی استوار بوده و کمتر به پیچیدگی‌های علی، پیکربندی‌های ترکیبی شرایط و مسیرهای معادل‌سازی منتهی به پیامد واحد توجه کرده‌اند. در نهایت می‌توان گفت این پژوهش با ارائه رویکردی تطبیقی مبتنی بر پیکربندی‌های علی و ترکیبی، به درک عمیق‌تر و دقیق‌تری از شروط چندگانه و

درهم تنیده مؤثر بر کیفیت بوروکراسی در کشورهای در حال توسعه می‌انجامد.

چارچوب مفهومی

شناسایی شروط علی و زمینه‌های مرتبط با کیفیت بوروکراسی مستلزم بهره‌گیری از رویکردی چندوجهی است که بتواند ابعاد مختلف سیاسی، اقتصادی و نهادی را در کنار یکدیگر قرار دهد. از این رو، چارچوب نظری این پژوهش با تلفیق سه حوزه‌ی نظری توسعه سیاسی، ظرفیت دولت و ساختار اقتصادی می‌کوشد تا زمینه‌های علی مؤثر بر کیفیت بوروکراسی را تبیین کند. این چارچوب نظری، با ترکیب این سه حوزه، امکان تحلیل بینارشته‌ای و جامع‌تری از کیفیت بوروکراسی را فراهم می‌آورد.

توسعه سیاسی

توسعه سیاسی^۱ مفهومی پیچیده و چندوجهی است که برخلاف توسعه اقتصادی، معیارهای عینی و روشنی ندارد. این مفهوم به توانایی نظام‌های سیاسی در جذب مطالبات متنوع، سازمان‌دهی سیاسی و مقابله با چالش‌های نوظهور اشاره دارد (Eisenstadt, 1963). توسعه سیاسی با دو دیدگاه مرتبط است: یکی تأکید بر تصمیم‌گیری مقتدرانه حاکمان در برابر فشارهای مردمی و دیگری تمرکز بر ابراز منافع و انباشت کارکردهای سیاسی در نهادهای حاکم. در این میان، رابطه آن با بوروکراسی نیز اهمیت دارد؛ توسعه سیاسی از طریق فرآیندهای دموکراتیک می‌تواند اثربخشی بوروکراسی را افزایش دهد، اما در کشورهای در حال توسعه، سیاست‌گذاری‌های ناکارآمد ممکن است به بی‌ثباتی و تضعیف ظرفیت‌های بوروکراتیک منجر شود (Besley et al. 2021; Dasandi & Esteve 2017). به عنوان مثال، فرد ریگنز^۲ (۱۹۷۰) استدلال می‌کند که یک سیستم حزب سیاسی در حال توسعه ممکن است نیاز به غنائم داشته باشد و یک سیستم بوروکراتیک مبتنی بر «شایستگی» ممکن است قدرت بوروکراتیک را به قیمت توسعه نهادهای سیاسی در

1. Political Development

2. Fred Riggs

مراحل اولیه رشد یک سیستم حزبی افزایش دهد.

در سطح کلان، توسعه سیاسی نقش مهمی در امر نظارت و کنترل فساد بوروکراتیک ایفا می‌کند. نهادهای سیاسی قوی، بوروکراسی مبتنی بر شایستگی و نظارت رسمی و غیررسمی، همگی در کاهش فساد مؤثرند (Halim, 2008). نهادگرایان بر توسعه همه‌جانبه نهادها و نظارت سیاسی بر بوروکراسی تأکید دارند (Caselli & Massimo, 2004). همچنین، رقابت سیاسی در دموکراسی‌های پارلمانی با ایجاد بازدارندگی برای سیاستمداران، رفتار آنان را کنترل می‌کند (Rose-Ackerman, 1999). با این حال، در برخی جوامع در حال توسعه، فساد گسترده همچنان مانعی برای عملکرد بوروکراسی است و توسعه سیاسی می‌کوشد با تقویت شفافیت و پاسخگویی، این مانع را کاهش دهد (Riggs, 1963).

سازمان‌های سیاسی نقش مهمی در تحقق توسعه سیاسی دارند. این سازمان‌ها با تجمیع مطالبات گروه‌های اجتماعی و مشارکت در تصمیم‌گیری‌های مرکزی، ظرفیت نظام سیاسی را برای پاسخگویی به خواسته‌های متنوع افزایش می‌دهند (Eisenstadt, 1963). همچنین، سیاست‌های درون و برون‌سازمانی می‌توانند منجر به همکاری یا تعارض با سایر نهادها شوند و از طریق فرآیندهای بوروکراتیک، توسعه سیاسی را تقویت کنند (Lacaze, 2022). در این چارچوب، توسعه سیاسی نه تنها موجب افزایش ظرفیت پاسخگویی سازمان‌ها می‌شود، بلکه با ارتقاء شفافیت و مشارکت عمومی، اعتماد اجتماعی را نیز تقویت می‌کند. نظریه پردازانی چون ساموئل هانتینگتون^۱ بر تمرکز قدرت و ایجاد بوروکراسی کارآمد در جوامع در حال گذار تأکید دارند، چراکه این امر زمینه‌ساز نهادسازی پایدار و جذب مشارکت اجتماعی است (Huntington, 1996؛ بشیریه، ۱۳۸۴). در نتیجه، سازمان‌های سیاسی نه تنها واسطه‌ای برای انتقال مطالبات اجتماعی هستند، بلکه با ایفای نقش در فرآیندهای حکمرانی، به شکل‌گیری ساختارهای سیاسی پایدار کمک می‌کنند. این نقش آفرینی، به‌ویژه در جوامع در حال توسعه، می‌تواند مانع از بروز بحران‌های

1. Huntington

مشروعیت و انسداد سیاسی شود.

ظرفیت دولت

هرچند ظرفیت دولت^۱ در ارتباط با نظام اقتصادی کشورها تبیین می‌شود اما باور دولتمردان به اهمیت دستگاه بوروکراتیک در دستیابی به توسعه اقتصادی، رابطه این بوروکراسی و دولت‌های با ظرفیت را در کانون بحث‌های سیاسی امروز قرار داده است. از سوی دیگر شناخت رابطه بازیگران دولت و بوروکراسی، به‌ویژه از باب نقشی که می‌توانند در تقویت متقابل یکدیگر داشته باشند نیز اهمیتی فراوان دارد. پژوهش‌های کلاسیک مانند اسکاچیل^۲ (۱۹۸۵) ظرفیت دولت را در پیوند با ساختارهای اداری و بوروکراسی وبری بررسی کرده‌اند. باوجود گسترش مطالعات تجربی در سال‌های اخیر (Robson 2024; Dincecco & Prado 2012; Fearon 2005; Weiss 1998)، همچنان چالش‌هایی در تعریف دقیق و کاربردی این مفهوم باقی مانده است. فرانسیس فوکویاما^۳ (۲۰۱۲) نیز بر این نکته تأکید دارد که پژوهشگران بیشتر به نهادهای کنترل‌کننده قدرت توجه کرده‌اند و توجه اندکی به نحوه اعمال قدرت از سوی دولت به‌وسیله بوروکراسی داشته‌اند.

در این زمینه، جوئل میگدال^۴ (۱۹۸۸) با رویکردی جامعه‌محور، ظرفیت دولت را در تعامل با ساختارهای اجتماعی و مبادلات متقابل با جامعه تعریف می‌کند. او در اثر مشهور خود با عنوان *جامعه‌های قوی و دولت‌های ضعیف*^۵ نشان می‌دهد که دولت‌های ضعیف در کشورهای در حال توسعه به دلیل ناتوانی در بازپس‌گیری منافع عمومی، در تحقق اهداف توسعه‌ای ناکام مانده‌اند. از نظر میگدال، بوروکراسی نقش واسطه‌ای میان دولت و جامعه دارد و تقویت آن می‌تواند به کاهش تنش‌ها و افزایش کارایی دولت کمک کند. مثال قضاات دیوان عالی اسرائیل در دهه ۱۹۹۰ نشان می‌دهد که اصلاحات قضایی می‌تواند به

1. State Capacity

2. Skocpol

3. Francis Fukuyama

4. Joel Migdal

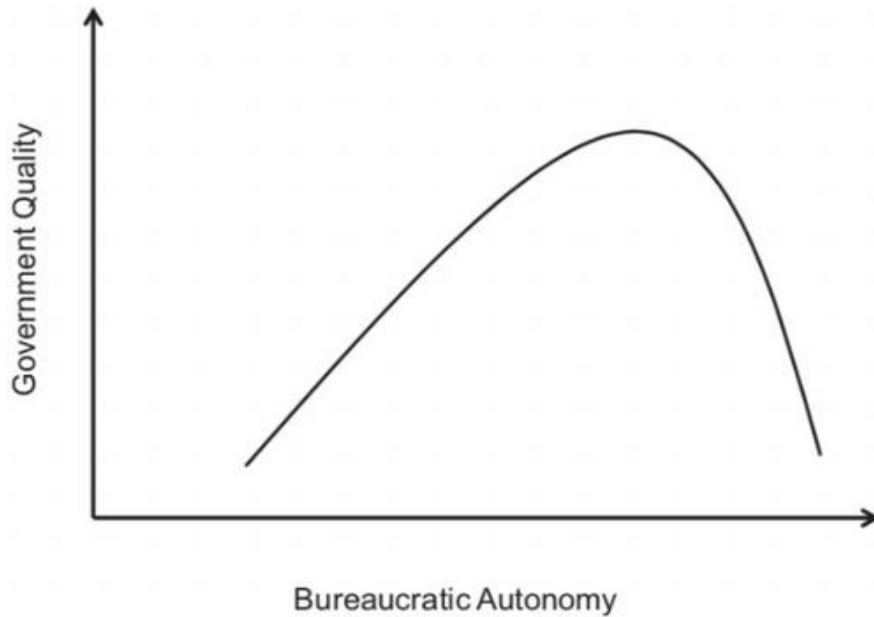
5. Strong Societies and Weak States

تعارضات شدید اجتماعی منجر شود، اما در چارچوب نظری میگدال، تقویت بوروکراسی وبری راهی برای حل این تعارضات و افزایش مشروعیت دولت است (Cingolani, 2013). همچنین، میگدال بر نقش رهبران با قدرت بسیج اجتماعی بالا در پیشبرد اصلاحات و برون‌سپاری قانون‌گذاری به جامعه مدنی در دولت‌های با ظرفیت بالا تأکید دارد.

از سوی دیگر، گای پیترز^۱ و فرانسیس فوکویاما نیز دیدگاه‌های مکملی درباره رابطه دولت و بوروکراسی ارائه می‌دهند. پیترز بر نقش نهادی بازیگران دولت و بوروکراسی و ضرورت اصلاحات اداری تأکید دارد و معتقد است که تعامل میان این دو نهاد می‌تواند به ارتقاء کیفیت حکمرانی منجر شود (Aberbach et al. 1981; Hood & Lodge 2006; Peters 2019). وی با تأکید بر ماهیت سیاسی بوروکراسی عمومی، بر ضرورت درک رفتار بوروکرات‌ها در بستر فرهنگی و سیاسی خاص هر کشور تأکید دارد، چراکه این درک می‌تواند به طراحی بهتر نهادهای اجرایی و افزایش اعتماد عمومی به دولت کمک کند. فوکویاما نیز با تمرکز بر مفهوم «استقلال بوروکراتیک»^۲، آن را به‌عنوان توانایی دستگاه اجرایی در استفاده مستقل از اختیارات خود تعریف می‌کند و رابطه آن با کیفیت حکومت را به‌صورت یک منحنی U معکوس تبیین می‌کند (Fukuyama, 2013; Bersch & Fukuyama, 2023; 2024). وی این رابطه را به شکل نمودار زیر نشان می‌دهد:

1. Guy Peters
2. Bureaucratic Autonomy

شکل ۱- نمودار رابطه میان استقلال بوروکراتیک و کیفیت حکومت از دیدگاه فوکویاما (برش و فوکویاما، ۲۰۲۴)

فوکویاما پنج مکانیسم محدودکننده رفتار بوروکرات‌ها را شناسایی کرده و هشدار می‌دهد که در کشورهای با ظرفیت پایین، مانند هائیتی، استقلال (خوداتکایی) باید محدود شود، درحالی که در کشورهای با ظرفیت بالا، مانند دانمارک، افزایش استقلال می‌تواند کیفیت حکومت را ارتقاء دهد (Brinks et al, 2020). این تحلیل‌ها به‌ویژه برای کشورهایی با ساختارهای ترکیبی و ضعف نهادی، مانند ایران، اهمیت دارد. بر همین مبنا فوکویاما تأکید می‌کند که در غیاب محدودیت‌های مؤثر، قدرت اختیاری رهبران سیاسی افزایش یافته و ممکن است به انقیاد بوروکراسی و تضعیف استقلال آن بینجامد. از این منظر، ایجاد تعادل میان استقلال بوروکراتیک و نظارت سیاسی، کلید دستیابی به حکمرانی مؤثر و پاسخگو است.

ساختار اقتصادی

ساختار اقتصادی یک کشور به‌عنوان یکی از عوامل بنیادین در شکل‌دهی به کیفیت و

عملکرد دستگاه بوروکراتیک آن شناخته می‌شود. نوع نظام اقتصادی، سطح توسعه، میزان سرمایه‌گذاری و نحوه توزیع منابع، همگی در تعیین ظرفیت‌های اجرایی و مدیریتی دولت نقش دارند. به طور خاص، مطالعاتی مانند تحقیق راینسبرگ و همکاران^۱ (۲۰۱۹) نشان داده‌اند که شرایط ساختاری تحمیل شده توسط نهادهایی مانند صندوق بین‌المللی پول به طور متوسط کیفیت بوروکراسی را در کشورهای در حال توسعه کاهش می‌دهد. این یافته‌ها نشان می‌دهند که رابطه‌ای تنگاتنگ میان ساختار اقتصادی و سازوکارهای بوروکراتیک وجود دارد که تحت تأثیر بافت نهادی و سیاست‌های خارجی شکل می‌گیرد. در این میان، «جهانی‌شدن اقتصاد»^۲ نیز به عنوان یک عامل کلیدی، نیاز به بوروکراسی‌های پیچیده‌تر و توانمندتر را افزایش داده است. کشورهایی که در اقتصاد جهانی ادغام شده‌اند، نیازمند دستگاه‌های اداری‌ای هستند که بتوانند با مسائل پیچیده تجارت، سرمایه‌گذاری و سیاست‌گذاری بین‌المللی مقابله کنند (Amsden, 1989; Mazzucato, 2015).

در سطح جهانی، سازمان‌های بین‌دولتی مانند اتحادیه اروپا، بانک جهانی و صندوق بین‌المللی پول نقش مهمی در شکل‌دهی به سیاست‌های اقتصادی و اداری کشورهای در حال توسعه ایفا می‌کنند. این نهادها معمولاً حمایت مالی یا فنی خود را مشروط به انجام اصلاحاتی می‌کنند که در بسیاری موارد به نفع منافع کشورهای غربی و به زیان کیفیت بوروکراسی محلی است (Wallerstein, 1974; Cardoso, 2009). این اصلاحات که تحت عنوان «اجماع واشنگتن»^۳ شناخته می‌شوند، شامل خصوصی‌سازی، آزادسازی و مقررات‌زدایی هستند و از دهه ۱۹۸۰ به بعد در بسیاری از کشورهای در حال توسعه اجرا شده‌اند. با وجود اهداف اعلام‌شده، این برنامه‌ها اغلب نه تنها به رشد اقتصادی منجر نشده‌اند، بلکه پیامدهای اجتماعی و نهادی منفی نیز به همراه داشته‌اند. از سوی دیگر، صندوق بین‌المللی پول از دهه ۱۹۹۰ دستور کار «حکمرانی خوب»^۴ را ترویج کرده است که مجموعه‌ای از هنجارهای غربی درباره نحوه سازمان‌دهی دولت‌ها را شامل می‌شود و بر

1. Reinsberg et al.

2. Economic Globalization

3. Washington Consensus

4. Good Governance

کاهش فساد، افزایش شفافیت مالی و اصلاحات مالیاتی تمرکز دارد. اقتصادهای رانتی نیز به عنوان یکی از ویژگی‌های ساختار اقتصادی در اغلب کشورهای نفت خیز، تأثیرات منفی قابل توجهی بر ساختار و عملکرد بوروکراسی دارند. دولت‌هایی که درآمدهای خود را عمدتاً از منابع طبیعی مانند نفت تأمین می‌کنند، معمولاً با ضعف در شفافیت مالی، فساد گسترده و ناکارآمدی در ارائه خدمات عمومی مواجه‌اند (Hertog, 2010). در چنین نظام‌هایی، دولت به جای اتکا به مالیات داخلی، از درآمدهای نفتی بهره می‌برد که این امر موجب کاهش پاسخ‌گویی و تضعیف نهادهای اداری می‌شود. برخی صاحب‌نظران معتقدند که این نوع ساختار اقتصادی مانع از شکل‌گیری بوروکراسی‌هایی می‌شود که به طور مؤثر در مدیریت درگیری‌های اجتماعی و برنامه‌ریزی اقتصادی نقش ایفا می‌کنند (Fearon & Laitin, 2003). همچنین، تمرکز قدرت در دست گروه‌های خاص و نبود نظارت مؤثر، زمینه‌ساز بی‌ثباتی سیاسی و اجتماعی می‌شود. بنون و کولیر^۱ (۲۰۰۳) نیز در مطالعات خود نشان داده‌اند که گسترش دولت‌های رانتی در کشورهای آفریقایی موجب تضعیف صنایع خرد و کاهش اعتماد عمومی به دولت شده است.

چارچوب نظری پژوهش حاضر با ترکیب سه عرصه‌ی بنیادین توسعه سیاسی، ظرفیت دولت و ساختار اقتصادی، در پی آن است که کیفیت بوروکراسی را در قالبی چندجانبه و تطبیقی مورد تحلیل قرار دهد. این رویکرد نه تنها به بررسی عناصر درونی بوروکراسی می‌پردازد، بلکه آن را در پیوندی ارگانیک با محیط سیاسی و اقتصادی هر کشور قرار می‌دهد.

در حوزه‌ی توسعه سیاسی، نهادهای سیاسی کارآمد، مشارکت فعال شهروندان و سازوکارهای کنترل فساد به عنوان ستون‌های اصلی مطرح می‌شوند. این مؤلفه‌ها شرایطی چون پاسخگویی نهادی، شفافیت فرآیندی و نظارت مؤثر را به مثابه پیش‌شرط‌های حیاتی برای ارتقای عملکرد بوروکراسی معرفی می‌کنند. بدین ترتیب، توسعه سیاسی نه صرفاً یک

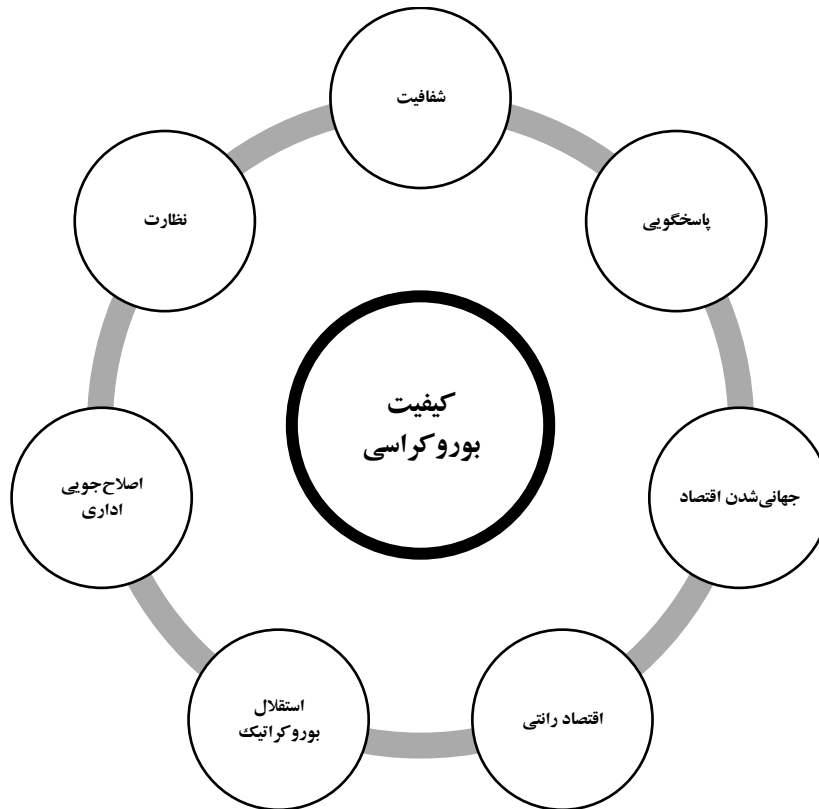
1. Bannon & Collier

بستر، بلکه عامل محرک و تنظیم کننده ی کیفیت بوروکراسی محسوب می شود. در حوزه ی ظرفیت دولت، مفاهیمی همچون استقلال بوروکراتیک، اصلاح جویی اداری و استقلال نسبی نهادهای اجرایی برجسته می شوند. این مفاهیم بر ضرورت ایجاد تعامل سازنده میان دولت و دستگاه بوروکراتیک تأکید دارند؛ تعاملی که بدون آن، اصلاحات نهادی و ارتقای کیفیت دستگاه بوروکراسی امکان پذیر نخواهد بود. افزون بر این، تصمیمات کلان بوروکرات ها در بسترهای فرهنگی و سیاسی متنوع، به عنوان کلید فهم پویایی های نهادی شناخته می شود و مسیر اصلاحات پایدار را هموار می سازد.

از سوی دیگر، ساختار اقتصادی کشورها به مثابه بستری راهبردی در شکل گیری بوروکراسی کارآمد عمل می کند. در این میان، جهانی شدن اقتصاد نیاز به بوروکراسی های پیچیده، توانمند و انعطاف پذیر را بیش از پیش برجسته ساخته است. در مقابل، اقتصادهای رانتی با ایجاد ابهام در شفافیت مالی، کاهش پاسخگویی و تقویت روابط غیررسمی، به عنوان مانعی جدی در مسیر توسعه و کارآمدی دستگاه بوروکراتیک عمل می کنند. بدین سان، ساختار اقتصادی نه تنها زمینه ساز، بلکه عامل تعیین کننده ی کیفیت و کارآمدی بوروکراسی است.

این چارچوب نظری نشان می دهد که کیفیت بوروکراسی حاصل تعامل پویا میان سیاست، دولت و اقتصاد است. توسعه سیاسی با ایجاد بسترهای پاسخگویی و شفافیت، ظرفیت دولت با تقویت استقلال و اصلاح جویی نهادی و ساختار اقتصادی با فراهم سازی یا محدود سازی زمینه های کارآمدی، همگی در کنار یکدیگر معماری بوروکراسی مؤثر و پایدار را شکل می دهند. مدل نظری که در ادامه آمده است تصویری نظام مند از تعامل شروط علی کلان ارائه می دهد.

شکل ۲- مدل نظری شرایط معطوف به کیفیت بوروکراسی

روش پژوهش

پژوهش حاضر بر مبنای الزامات و معیارهای شناخته شده پژوهش تطبیقی صورت گرفته است. با توجه به ماهیت چندعلتی و زمینه مند این تحقیق، روش تطبیقی مناسب ترین رویکرد برای تحلیل خواهد بود. این روش امکان شناسایی مسیرهای متنوع و ترکیب های متفاوتی از عوامل را فراهم می آورد که می توانند به نتایج مشابه یا متفاوت منجر شوند؛ درحالی که روش هایی چون رگرسیون عمدتاً بر روابط خطی و میانگین اثرات متغیرها تمرکز دارند و توان آشکارسازی پیچیدگی های غیرخطی و تعاملات نهادی را ندارند. همچنین برخلاف مطالعه موردی عمیق که غنای توصیفی بالایی دارد اما تعمیم پذیری محدودی ارائه می دهد، تحلیل تطبیقی کیفی با مقایسه نظام مند موارد متعدد، هم حساسیت

به زمینه‌های خاص را حفظ می‌کند و هم قابلیت تعمیم نسبی یافته‌ها را ممکن می‌سازد. از این رو، انتخاب این روش پاسخی قاطع به نیاز پژوهش برای درک مسیرهای متنوع در شکل‌گیری نتایج است و از حیث کاربرد در این تحقیق بر روش‌های رقیب برتری دارد. در تحلیل تطبیقی، هم معیار داده‌های بین جامعه‌ای و هم معیار هدف معطوف به تمایزات و اشتراکات بین جامعه‌ای مهم‌اند. در این زمینه بهره‌گیری از روش تحلیل با «منطق فازی»^۱ از جمله تکنیک‌هایی است که به محقق کمک می‌کند تا ابعاد مختلف کیفیت بوروکراسی را شناسایی و ارزیابی کند. این یک راهبرد استقرایی است، زیرا محقق با آزمودن موارد تجربی مشخص می‌کند که کدام یک از شباهت‌ها و تفاوت‌های دارای مداخلت علی به کار می‌آیند (ریگین، ۱۳۹۷: ۸۱).

الف) جامعه آماری و نمونه‌گیری

پژوهش حاضر با استفاده از ویژگی‌های «طرح شبیه‌ترین نظام‌ها»^۲ به بررسی تفاوت‌های درون‌سیستمی در کشورهای مشابه می‌پردازد تا شروط مرتبط با کیفیت بوروکراسی را شناسایی کند. بر همین مبنا کشورهای در حال توسعه به عنوان جامعه آماری انتخاب شده‌اند؛ زیرا تنوع ساختاری، چالش‌هایی مانند فساد و ناکارآمدی و نقش حیاتی بوروکراسی در توسعه، آن‌ها را برای تحلیل تطبیقی مناسب می‌سازد. روش مورد استفاده جهت انتخاب نمونه‌ها در این پژوهش، نمونه‌گیری هدفمند است. در رویکرد تطبیقی این روش نمونه‌گیری بر اساس دانش قبلی و ارتباط با موضوع تحقیق، امکان انتخاب دقیق کشورها را فراهم می‌کند (مالمیر، ۱۴۰۰). از میان ۱۵۲ کشور در حال توسعه، ۲۰ کشور با ویژگی‌های متنوع انتخاب شده‌اند تا نماینده‌ای از مناطق مختلف جهان و مراحل گوناگون توسعه باشند. معیار انتخاب این کشورها تنوع جغرافیایی، سطح توسعه و نوع چالش‌های بوروکراتیک بوده است. از میان ۱۵۲ کشور در حال توسعه، نمونه‌ای انتخاب شده که هم نماینده قدرت‌های منطقه‌ای با نقش برجسته در سیاست و اقتصاد جهانی (مانند هند، ترکیه و

1. Fuzzy Logic

2. Most Similar Systems Design (MSSD)

برزیل) باشد و هم کشورهایی با سطح پایین تر توسعه و ظرفیت نهادی محدودتر (مانند ایران، کنیا و مراکش). این ترکیب به گونه‌ای طراحی شده که بتواند طیفی از شرایط متفاوت را پوشش دهد؛ از کشورهایی با بوروکراسی نسبتاً تثبیت شده تا کشورهایی با مشکلات جدی در فساد، ناکارآمدی و مدیریت منابع؛ بنابراین معیار اصلی انتخاب، نمایندگی مناطق مختلف جهان، بازتاب مراحل گوناگون توسعه و امکان ارائه تبیین‌های متنوع درباره عملکرد بوروکراسی در شرایط متفاوت بوده است تا زمینه‌ساز یک تحلیل تطبیقی دقیق و چندبعدی شود. اسامی کامل کشورهای مورد مطالعه عبارت‌اند از: هند، اندونزی، برزیل، فیلیپین، کنیا، مصر، آفریقای جنوبی، نیجریه، آرژانتین، پرو، پاکستان، ویتنام، بنگلادش، اتیوپی، مکزیک، ترکیه، ایران، مراکش، کلمبیا و تایلند.

ب) متغیرها و داده‌ها

کیفیت بوروکراسی به‌طور کلی به‌عنوان میزان دقت، سرعت، شایستگی و بی‌طرفی در تدوین و اجرای سیاست‌های دولتی تعریف می‌شود (Andersen, 2018; Hanson & Sigman, 2021) و از دیدگاه برخی پژوهشگران اقتصاد و مدیریت، یکی از شاخص‌های کلیدی ساختار اداری داخلی در فراهم‌سازی امور جمعی مانند محیط کسب و کار، سازمان‌دهی و زیرساخت‌هاست. به‌منظور سنجش کیفیت بوروکراسی، از منابع تخصصی، شاخص‌های بین‌المللی و رتبه‌بندی‌های جهانی مرتبط استفاده شده است. به‌دلیل نبود شاخص مستقل و مناسب برای کیفیت بوروکراسی، ترکیبی از چند شاخص بین‌المللی با بیشترین تناسب مفهومی به کار گرفته شده است. این شاخص‌ها عبارت‌اند از: کیفیت سرمایه انسانی، سهولت کسب و کار، توسعه دولت الکترونیک، کیفیت خدمات عمومی، عدم وجود فساد و رسیدگی به شکایات که هر یک با دامنه‌های عددی مشخص، ابعاد مختلف عملکرد بوروکراسی را پوشش می‌دهند.

در کنار متغیر نتیجه، هفت شرط علی به‌منزله شرایط معطوف به کیفیت بوروکراسی در نظر گرفته شد که عبارت‌اند از: پاسخگویی، شفافیت، نظارت، جهانی شدن اقتصاد، اقتصاد رانتی، استقلال بوروکراتیک و اصلاح جویی اداری که همگی آن‌ها با اتکا به

دقیق‌ترین و معتبرترین شاخص‌های بین‌المللی موردسنجش قرار گرفته‌اند. داده‌های مربوط به شروط علی با فاصله زمانی ۵ تا ۷ سال قبل از وقوع نتیجه انتخاب شده است تا تأثیرگذاری آن‌ها بر پیامد اجتماعی به‌درستی لحاظ شود. لازم به ذکر است از آنجایی که متغیر نتیجه (کیفیت بوروکراسی) از مجموع نمرات ۶ مؤلفه گوناگون موردسنجش قرار می‌گرفت، به‌منظور دستیابی به یک رقم واحد برای متغیر مذکور جهت ورود به مرحله فازی‌سازی لازم بود تا با استفاده از رهیافت مشخصی این امر محقق شود. بر همین مبنا، پس از محاسبه میانگین مؤلفه‌های مذکور، نمرات با استفاده از فرمول مشخص نرمال‌سازی شده و دامنه‌ای از ۰ تا ۱۰ برای آن لحاظ شد تا هماهنگی با سایر شاخص‌ها برقرار شود. جزئیات مرتبط با داده‌ها و منابع مورداستفاده برای هر کدام از شروط علی و نتیجه پژوهش در قالب جدول ۱ آمده است:

جدول ۱- جزئیات مربوط به متغیرها و داده‌های مورداستفاده در پژوهش

نام متغیر	نام شاخص	منابع مورداستفاده	سال
کیفیت بوروکراسی (نتیجه)	کیفیت سرمایه انسانی	Human Capital Index (HCI)	2020
	سهولت کسب و کار	Business Freedom	2022
	توسعه دولت الکترونیک	E-Government Index	2022
	کیفیت خدمات عمومی	Public Services (PS)	2020
	عدم وجود فساد	Absence of Corruption	2020
	رسیدگی به شکایات	Complaint Mechanisms	2022
پاسخگویی	Voice & Accountability	The Worldwide Governance Indicators	2015

نام متغیر	نام شاخص	منابع مورد استفاده	سال
شفافیت	Publicized Laws and Government Data	Open Government Index-World Justice Project	2015
نظارت	Regulatory Quality	The Worldwide Governance Indicators-World Bank	2015
جهانی شدن اقتصاد	Economic Globalization	The KOF Globalization Index - KOF Swiss Economic Institute	2015
اقتصاد رانتي	Trade Freedom	Index of Economic Freedom- The Heritage Foundation	2015
اصلاح جویی اداری	Control of Corruption	The Worldwide Governance Indicators	2015
استقلال بوروکراتیک	Constraints on Government Powers	Rule of Law Index-World Justice Project	2015

ج) فازی سازی داده ها

به منظور فازی سازی داده های پژوهش از روش «واسنجش» بهره گرفتیم. واسنجش مبتنی بر مجموعه فازی محقق اجتماعی را قادر می سازد حتی برای مقیاس های ترتیبی نیز صفر معنی دار تعریف کند. مقصود از واسنجش تنظیم کردن و تحت قاعده درآوردن مدارج (فواصل) ابزار سنجش است (چلبی و اکبری، ۱۳۹۰). برای این منظور هر یک از شروط علی و نتیجه در این مقاله به مثابه یک متغیر زبانی در نظر گرفته شد و سپس از طریق قاعده نگاشت یا قاعده عضویت تبدیل به نمرات فازی شدند. در رهیافت فازی دقت سنجش بر مبنای برآورد دقیق میران عضویت در مجموعه های فازی به دست می آید، از این جهت برای واسنجی از دانش محتوایی بهره می گیرند. این دانش محتوایی استفاده از معیارهای خارجی را ممکن می سازد. بر همین مبنا به ابتدا آن دسته از مقیاس های کمی مورد نیاز برای سنجش کیفیت بوروکراسی را تهیه کرده، آنگاه با استفاده از واسنجش، مقیاس ها را به نمرات فازی تبدیل می کنیم.

در این پژوهش، با استناد به دستورالعمل ریگین (۲۰۱۸)، سه نقطه کلیدی برای واسنجی شروط علی و نتیجه شامل آستانه عدم عضویت نقطه تقاطع و آستانه عضویت

کامل بر اساس داده‌ها تعیین شده‌اند. علاوه بر این درجه‌بندی عضویت در مجموعه‌ها بر پایه دانش نظری پژوهشگر یا معرفت جمعی دانشمندان علوم اجتماعی صورت می‌گیرد (ساعی، ۱۳۸۸). بر این اساس هر دو رویکرد در این مطالعه به کار گرفته شده‌اند. بدین منظور، شروط علی و نتیجه به عنوان متغیرهای زبانی در نظر گرفته شده و با استفاده از قواعد نگاشت یا عضویت به نمرات فازی تبدیل شده‌اند. فرآیند فازی‌سازی شامل چهار پارامتر اصلی است: X (متغیرهای زبانی پژوهش)، T (مقادیر زبانی ممکن برای شروط علی و متغیر نتیجه)، U (دامنه عددی مقادیر زبانی) و M (قاعده نگاشت یا عضویت که مقادیر زبانی را به مجموعه فازی مرتبط می‌سازد) (مالمیر، ۱۴۰۰). عملیات واسنجی و مراحل مختلف تجزیه و تحلیل داده‌ها با استفاده از امکانات نرم‌افزار FsQCA و زبان برنامه‌نویسی R در نرم‌افزار RStudio صورت گرفته است.

جدول ۲- مختصات قواعد عضویت فازی برای شروط علی و نتیجه

متغیر زبانی (X)	مقادیر زبانی (T)	بازه عددی (U)	قاعده عضویت (M)		
			آستانه عضویت کامل	نقطه تقاطع	آستانه عدم عضویت کامل
کیفیت بوروکراسی (Q)	کشورهای دارای بوروکراسی کاملاً باکیفیت کشورهای دارای بوروکراسی کم و بیش باکیفیت کشورهای دارای بوروکراسی کاملاً بی کیفیت	شاخص ترکیبی کیفیت بوروکراسی بین ۱۰ تا ۰	9.84	7.02	2.09
پاسخگویی (A)	کشورهای دارای حاکمیت کاملاً پاسخگو کشورهای دارای حاکمیت کم و بیش پاسخگو کشورهای دارای حاکمیت کاملاً غیر پاسخگو	شاخص حق اظهار نظر و پاسخگویی بین ۲.۵ تا ۰.۵	0.65	-0.08	-1.36

متغیر زبانی (X)	مقادیر زبانی (T)	بازه عددی (U)	قاعده عضویت (M)		
			آستانه عضویت کامل	نقطه تقاطع	آستانه عدم عضویت کامل
شفافیت (T)	کشورهای کاملاً پاک و شفاف کشورهای کم‌وبیش شفاف کشورهای کاملاً غیر شفاف	شاخص قوانین و داده‌های حاکمیتی انتشار یافته بین ۰ تا ۱	0.54	0.45	0.33
نظارت (S)	کشورهای دارای نظارت سخت‌گیرانه کشورهای دارای نظارت کم‌وبیش سخت‌گیرانه کشورهای کاملاً بدون نظارت	شاخص کیفیت نظارت بین ۲٫۵- تا ۲٫۵	0.44	-0.10	-1.06
جهانی‌شدن اقتصاد (G)	کشورهای کاملاً ادغام‌شده در اقتصاد جهانی کشورهای کم‌وبیش جهانی‌شده کشورهای کاملاً ایزوله از اقتصاد جهانی	شاخص جهانی‌شدن اقتصاد بین ۰ تا ۱۰۰	73.10	54.57	30.18
اقتصاد رانتی (R)	کشورهای دارای اقتصاد کاملاً رانتی کشورهای دارای اقتصاد کم‌وبیش رانتی کشورهای دارای اقتصاد کاملاً مستقل	شاخص آزادی تجارت بین ۰ تا ۱۰۰	87	70	41.40
اصلاح‌جویی اداری (AR)	کشورهای دارای نظام اداری کاملاً اصلاح‌شده کشورهای دارای اصلاحات جزئی کشورهای دارای نظام اداری کاملاً غیراصلاح‌شده	شاخص کنترل فساد بین ۲٫۵- تا ۲٫۵	-0.07	-0.56	-1.10
استقلال بوروکراتیک (BA)	کشورهای دارای بوروکراسی کاملاً خوداتکا کشورهای دارای بوروکراسی کم‌وبیش خوداتکا کشورهای دارای بوروکراسی کاملاً انقیادشده	شاخص محدودیت‌های قدرت دولت بین ۰ تا ۱	0.62	0.49	0.36

یافته‌ها

الف) توصیف نتیجه و شروط علی

جدول زیر شامل نمرات و آماره‌های توصیفی مربوط به کیفیت بوروکراسی و هفت شرط علی آن در ۲۰ کشور در حال توسعه است. کیفیت بوروکراسی در این کشورها از مقدار صفر تا ده متغیر است و میانگین آن ۶,۵۳ با انحراف معیار ۲,۴۴ گزارش شده است. کشورهایی مانند ویتنام، مکزیک، کلمبیا، آفریقای جنوبی، پرو و اندونزی دارای نمرات بالای ۸ هستند، در حالی که کشورهایی چون ایران، نیجریه، اتیوپی، پاکستان و مصر در پایین‌ترین سطح قرار دارند. در میان شروط علی، متغیر «پاسخگویی» دارای بیشترین پراکندگی است (انحراف معیار ۰,۶۸) و از حداقل ۱,۵۱- تا حداکثر ۰,۶۵ نوسان دارد. «نظارت» نیز دامنه‌ای گسترده از ۱,۳۴- تا ۰,۴۴ دارد و انحراف معیار آن ۰,۵۷ است. «شفافیت» با دامنه محدودتر (۰,۳۲ تا ۰,۵۴) و انحراف معیار ۰,۰۶، کمترین پراکندگی را نشان می‌دهد. شرط «جهانی‌شدن اقتصاد» از ۲۵,۹۹ تا ۷۳,۱۰ متغیر است و میانگین آن ۵۱,۴۲ با انحراف معیار ۱۲,۰۸ است. «اقتصاد رانتی» نیز با میانگین ۷۱ و دامنه‌ای از ۴۱,۴ تا ۸۷، تنوع قابل توجهی دارد. «اصلاح‌جویی اداری» در اکثر کشورهای مورد مطالعه منفی است و میانگین آن ۰,۵۶- با حداقل ۱,۱۰- و حداکثر ۰,۰۷- گزارش شده است. «استقلال بوروکراتیک» نیز از ۰,۳۶ تا ۰,۶۲ متغیر است و میانگین آن ۰,۵۰ با انحراف معیار ۰,۰۸ است.

جدول ۳- نمرات و آماره‌های توصیفی متغیر نتیجه و شروط علی در کشورهای مورد مطالعه

شروط علی	پاسخگویی	شفافیت	نظارت	جهانی‌شدن اقتصاد	اقتصاد رانتی	اصلاح‌جویی اداری	استقلال بوروکراتیک	کیفیت بوروکراسی
نام کشور								
هندوستان	۰,۴۳	۰,۵۴	-۰,۴۲	۴۲,۸۴	۶۴,۶	-۰,۴۱	۰,۶۲	۷,۹۸
اندونزی	۰,۱۸	۰,۴۹	-۰,۱۶	۵۹,۶۵	۷۴,۸	-۰,۵۲	۰,۶۱	۸,۳۷
برزیل	۰,۴۶	۰,۵	-۰,۱۸	۵۰,۹۶	۶۹,۶	-۰,۴۶	۰,۶۱	۷,۹۳

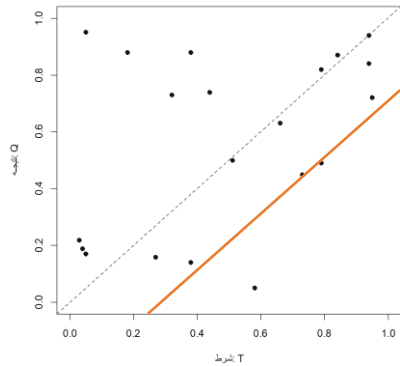
شروط علی نام کشور	پاسخگویی	شفافیت	نظارت	جهانی شدن اقتصاد	اقتصاد رانتی	اصلاح جویی اداری	استقلال بوروکراتیک	کیفیت بوروکراسی
فیلیپین	۰,۱۵	۰,۴۹	-۰,۰۵	۵۴,۵۷	۷۵,۴	-۰,۴۸	۰,۶۱	۷,۰۵
کنیا	-۰,۱۵	۰,۳۳	-۰,۳۷	۳۹,۱۶	۶۴	-۱,۰۳	۰,۵۶	۶,۰۷
مصر	-۱,۱۹	۰,۴۳	-۰,۰۸	۴۳,۸۳	۷۰	-۰,۰۶	۰,۳۹	۴,۴۱
آفریقای جنوبی	۰,۶۵	۰,۵۳	۰,۲۱	۶۵,۰۴	۷۶,۶	-۰,۰۷	۰,۶۱	۸,۵۱
نیجریه	-۰,۳۷	۰,۳۲	-۰,۸۹	۶۰,۰۷	۶۳,۸	-۱,۱	۰,۵۱	۲,۰۹
آرژانتین	۰,۴۱	۰,۴۶	-۰,۰۹	۳۷,۵۲	۶۸,۸	-۰,۵۸	۰,۴۹	۴,۶۵
پرو	۰,۲۳	۰,۳۹	۰,۴۴	۷۳,۱	۸۷	-۰,۰۶	۰,۰۶	۸,۳۷
پاکستان	-۰,۷۲	۰,۳۳	-۰,۶۵	۳۷,۹۱	۶۵,۶	-۰,۸۳	۰,۴۹	۴,۰۷
ویتنام	-۱,۳۶	۰,۵۳	-۰,۵۱	۶۲,۶۴	۷۸,۶	-۰,۴۶	۰,۴۹	۱۰
بنگلادش	-۰,۵۱	۰,۴۵	-۰,۹۲	۳۵,۲۸	۵۹	-۰,۸۴	۰,۴۴	۵,۷۱
اتیوپی	-۱,۰۳	۰,۴۱	-۱,۰۶	۲۵,۹۹	۶۴,۴	-۰,۴۸	۰,۳۶	۲,۲۸
مکزیک	-۰,۰۸	۰,۴۳	۰,۲۸	۶۲,۱۴	۸۵,۶	-۰,۸۹	۰,۵۱	۹,۸۴
ترکیه	-۰,۳۷	۰,۴۴	۰,۲۷	۵۵,۶۳	۸۴,۶	-۰,۱۶	۰,۳۷	۷,۲۵
ایران	-۱,۵۱	۰,۰۴	-۱,۳۴	۳۰,۱۸	۴۱,۴	-۰,۶۳	۰,۳۷	۰
مراکش	-۰,۶۳	۰,۴۸	-۰,۰۱	۵۸,۴۱	۷۸,۲	-۰,۲۹	۰,۵۷	۷,۵۶
کلمبیا	۰	۰,۴۲	۰,۴۱	۵۷,۱	۸۱,۲	-۰,۳۵	۰,۵۵	۹,۶۸
تایلند	-۰,۹۷	۰,۴۷	۰,۰۲	۷۱,۵۵	۷۵,۴	-۰,۵۶	۰,۴۶	۷,۰۳
حداقل	-۱,۵۱	۰,۳۲	-۱,۳۴	۲۵,۹۹	۴۱,۴	-۱,۱۰	۰,۳۶	۰
حداکثر	۰,۶۵	۰,۵۴	۰,۴۴	۷۳,۱۰	۸۷	-۰,۰۷	۰,۶۲	۱۰
میانگین	-۰,۲۳	۰,۴۴	-۰,۲۴	۵۱,۴۲	۷۱	-۰,۵۶	۰,۵۰	۶,۵۳
انحراف معیار	۰,۶۸	۰,۰۶	۰,۵۷	۱۲,۰۸	۱۰,۹	۰,۲۳	۰,۰۸	۲,۴۴

ب) آزمون ضرورت و کفایت شروط

در این بخش از پژوهش، تمرکز بر آزمون شروط لازم و کافی است که نقش بنیادین در تبیین روابط ساختاری میان متغیرهای کلیدی ایفا می کنند. شرط لازم به گونه ای تعریف

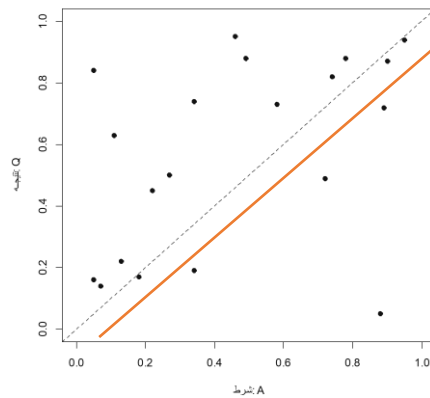
می‌شود که بدون وجود آن، تحقق نتیجه مورد نظر ناممکن خواهد بود؛ در حالی که شرط کافی زمانی برقرار است که وجود آن به تنهایی برای حصول نتیجه کفایت می‌کند. با به کارگیری منطق فازی، امکان سنجش این شروط نه در قالب مطلق، بلکه بر اساس درجات عضویت و آستانه‌های تعریف شده فراهم می‌شود. بر این مبنا تشخیص لازم یا کافی بودن شروط علی برای نتیجه از طریق تفسیر نمودارهای XY انجام خواهد شد. شرط «لازم» زمانی برقرار است که مقدار Y هرگز از مقدار X بیشتر نباشد و در نمودار اکثر نقاط باید زیر یا روی خط قطری قرار گیرند. «شرط کافی» نیز زمانی برقرار است که مقدار Y همیشه برابر یا بیشتر از مقدار X باشد و در نمودار، اغلب نقاط باید بالا یا روی خط قطری باشند.

با توجه به نمودارهای ۱ تا ۷ می‌توان گفت شروط علی «پاسخگویی»، «شفافیت»، «نظارت» و «اصلاح جویی اداری» به احتمال زیاد شروط کافی برای وقوع کیفیت بوروکراسی هستند. همچنین «استقلال بوروکراتیک» به احتمال زیاد شرط لازم برای نتیجه است. دو شرط «جهانی شدن اقتصاد» و «فقدان اقتصاد رانتی» نیز شروط نه لازم و نه کافی برای تحقق نتیجه شناخته می‌شوند. لازم به ذکر است به منظور دستیابی به تحلیل صحیح و رفع معضل احتمالی سنجش غیردقیق در تشخیص شروط لازم و کافی، قطره‌های هر یک از نمودارها به میزان ۰/۱ واحد به سمت بالا یا پایین جابه‌جا شد که با رنگ قرمز در نمودارها مشخص شده است.

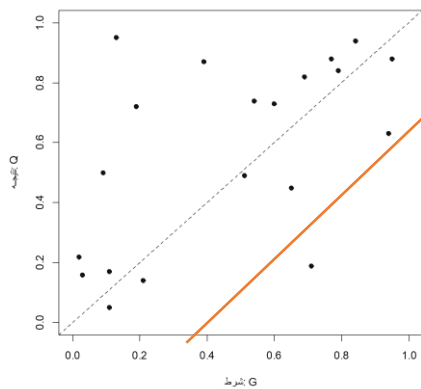
(Sufficiency): 0.815 (Necessity): 0.707

نمودار ۲- پراکنش نمرات فازی کیفیت
بوروکراسی و شفافیت

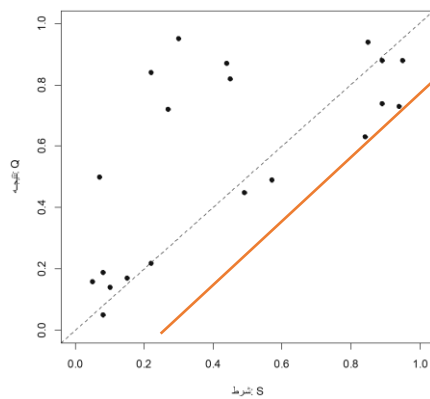
(Sufficiency): 0.844 (Necessity): 0.679

نمودار ۱- پراکنش نمرات فازی کیفیت
بوروکراسی و پاسخگویی

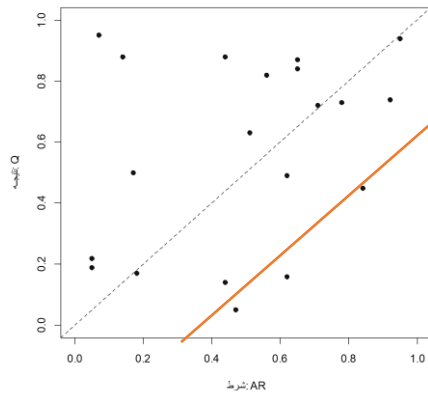
(Sufficiency): 0.865 (Necessity): 0.705

نمودار ۴- پراکنش نمرات فازی کیفیت
بوروکراسی و جهانی شدن اقتصاد

(Sufficiency): 0.91 (Necessity): 0.708

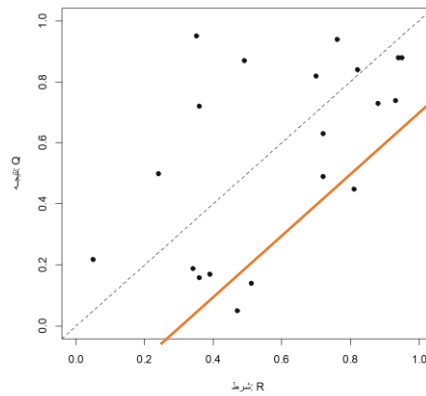
نمودار ۳- پراکنش نمرات فازی کیفیت
بوروکراسی و نظارت

(Sufficiency): 0.801 (Necessity): 0.692

نمودار ۶- پراکنش نمرات فازی کیفیت

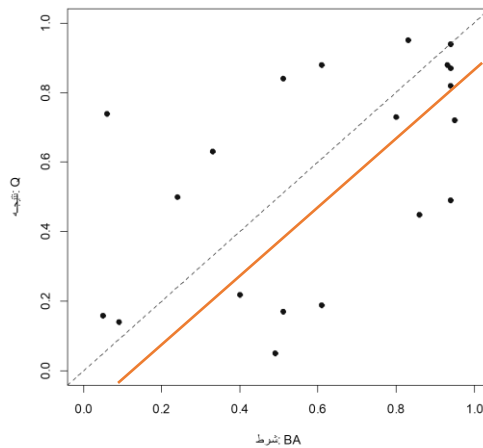
بوروکراسی و اصلاح جویی اداری

(Sufficiency): 0.787 (Necessity): 0.816

نمودار ۵- پراکنش نمرات فازی کیفیت

بوروکراسی و فقدان اقتصاد رانتهی

(Sufficiency): 0.769 (Necessity): 0.814

نمودار ۷- پراکنش نمرات فازی کیفیت بوروکراسی و استقلال بوروکراتیک

ج) شرایط معطوف به کیفیت بوروکراسی

به منظور دستیابی به پیکربندی‌های علی از شرایط معطوف به کیفیت بوروکراسی از آزمون

علیت‌های عطفی استفاده شده است. در منطق فازی، علیت‌های عطفی^۱ یا علیت‌های ترکیبی زمانی مطرح می‌شوند که چند شرط به‌طور هم‌زمان و در تعامل با یکدیگر موجب تحقق یک نتیجه یا پیامد خاص می‌شوند. با توجه به مبانی نظری و اهداف متصور برای پژوهش حاضر، تعداد ۷ شرط برای تحقق نتیجه (کیفیت بوروکراسی) در نظر گرفته شده است؛ یعنی یک بوروکراسی باکیفیت در جامعه‌ای رخ خواهد داد که برخوردار از پاسخگویی، شفافیت، نظارت، اقتصاد جهانی‌شده، اصلاح‌جویی اداری و استقلال بوروکراتیک بوده و به‌طور هم‌زمان عاری از معضلات اقتصاد رانته باشد. بر این مبنا جدول صدق شامل ۱۲۸ (2^7) ترکیب ممکن بود. همچنین معیارهای آستانه سازگاری و آستانه فراوانی مدنظر ریگین (۲۰۰۸) مبنای انجام تحلیل ما بوده است که به ترتیب ارقام ۰٫۹ و ۱ در نظر گرفته شده است. به‌منظور شناسایی مسیرهای علی مختوم به کیفیت بوروکراسی و جزئیات آن‌ها از روش تحلیل استاندارد و نتایج حاصل از راه‌حل میانه^۲ استفاده شده است.

جدول ۴- نتایج آزمون علیت عطفی کیفیت بوروکراسی

شاخص پوشش کلی	شاخص سازگاری کلی	شاخص پوشش		شاخص سازگاری	پیکربندی‌های علی
		یکانه	خام		
۰٫۶۲۴	۰٫۹۵۵	۰٫۰۵	۰٫۴۹	۰٫۹۸۴	نظارت (S) * جهانی شدن اقتصاد (G) * فقدان اقتصاد رانته ($\sim R$) * اصلاح‌جویی اداری (AR)
		۰٫۰۸	۰٫۵۲	۰٫۹۷۷	نظارت (S) * جهانی شدن اقتصاد (G) * فقدان اقتصاد رانته ($\sim R$) * استقلال بوروکراتیک (BA)
		۰٫۰۳	۰٫۴۲	۰٫۹۴۴	شفافیت (T) * جهانی شدن اقتصاد (G) * فقدان اقتصاد رانته ($\sim R$) * اصلاح‌جویی اداری (AR) * استقلال بوروکراتیک (BA)

1. Conjunctural Causation
2. Intermediate solution

تحلیل نتایج آزمون علیت عطفی برای تحقق کیفیت بوروکراسی در کشورهای در حال توسعه، تصویری چندوجهی از مسیرهای مؤثر بر ارتقاء نهادهای اداری ارائه می‌دهد. سه مسیر و پیکربندی علی شناسایی شده، هر یک ترکیبی خاص از شروط ساختاری و نهادی را نشان می‌دهند که در تعامل با یکدیگر، منجر به کیفیت مطلوب بوروکراسی شده‌اند. این مسیرها نه تنها از نظر سازگاری آماری قابل اتکا هستند، بلکه از نظر مفهومی نیز با واقعیت‌های کشورهای در حال توسعه همخوانی دارند.

مسیر اول: اصلاح جویی اداری در بستر جهانی شدن و حذف اقتصاد رانتی

در مسیر اول، ترکیب نظارت دولتی، جهانی شدن اقتصاد، فقدان اقتصاد رانتی و اصلاح جویی اداری به عنوان مسیر مؤثر در تحقق نتیجه شناخته شده است. شاخص سازگاری بسیار بالا (۰,۹۸۴) و پوشش قابل توجه (۰,۴۹) در این مسیر نشان می‌دهد که این مسیر نه تنها با کیفیت بوروکراسی هماهنگی دارد، بلکه بخش قابل توجهی از موارد موفق را نیز پوشش می‌دهد. مقدار بالای شاخص سازگاری در این پیکربندی نمایانگر اهمیت بالای آن به لحاظ تئوریک است. حضور هم‌زمان جهانی شدن و اصلاح جویی اداری در این مسیر، بیانگر آن است که فشارهای بین‌المللی و اراده داخلی برای اصلاح، در کنار حذف وابستگی‌های رانتی، می‌توانند به تقویت نهادهای بوروکراتیک منجر شوند. شرط جهانی شدن اقتصاد نیز در اینجا نقش محرک بیرونی نقش‌های متفاوتی را ایفا می‌کند. از یک سو فشارهای بین‌المللی، الزامات نهادهای جهانی و رقابت در بازارهای فراملی، به طور بالقوه کشورهای در حال توسعه را به سمت شفافیت، پاسخ‌گویی و اصلاحات اداری سوق می‌دهد. در مواردی نیز این دخالت از سوی نهادهای اقتصادی بین‌المللی به دلیل تحمیل برخی هنجارها به دولت‌های مستقر موجب نابسامانی در فرایندهای بوروکراتیک، به ویژه در کشورهای در حال توسعه می‌شود. بر همین مبنا مسیر اول بهترین مسیر برای تحقق کیفیت بوروکراسی در کشورهای در حال توسعه شناخته می‌شود.

مطابق با نتایج تحقیق کشورهایی چون ترکیه، آفریقای جنوبی، فیلیپین، تایلند و کلمبیا در این مسیر قرار دارند و همگی از شاخص سازگاری بالاتر ۰/۹ برخوردارند. تجربه

تاریخی این کشورها نشان می‌دهد که در دوره‌هایی از بحران اقتصادی یا سیاسی، اصلاحات اداری به‌عنوان راهکاری برای بازسازی اعتماد عمومی و افزایش کارایی دولت در دستور کار قرار گرفته است. به‌عنوان نمونه، ترکیه پس از اصلاحات اقتصادی دهه ۲۰۰۰ و گذار به نظام ریاستی در سال ۲۰۱۸، ساختار اداری خود را بازطراحی کرد تا پاسخ‌گویی و کارایی را افزایش دهد، هرچند این اصلاحات با تمرکز قدرت و تضعیف استقلال بوروکراسی نیز همراه بود (Saglam, 2022). در کلمبیا، تصویب قانون اساسی جدید در سال ۱۹۹۱ زمینه‌ساز اصلاحات گسترده‌ای شد که با حمایت نهادهای بین‌المللی، ظرفیت بوروکراتیک را در برخی نهادها به‌طور چشمگیری افزایش داد (Ramírez & Isaza, 2020).

در این کشورها، ادغام در اقتصاد جهانی نقش محرک بیرونی را ایفا کرده است. الزامات نهادهای جهانی، رقابت در بازارهای فراملی و فشارهای فزاینده برای شفافیت و پاسخ‌گویی، دولت‌ها را به سمت اصلاحات سوق داده‌اند. حذف اقتصاد رانتی نیز با کاهش وابستگی به منابع غیرمولد، زمینه را برای استقلال نهادهای اداری فراهم کرده است. در آفریقای جنوبی، پس از پایان آپارتاید، اصلاحات اداری با تأکید بر عدالت اجتماعی و تعامل با نهادهای بین‌المللی انجام و موجب ارتقاء وضعیت دستگاه بوروکراسی شد (Cameron, 2009). در مجموع این مسیر نشان می‌دهد که ترکیب فشارهای بین‌المللی با اراده داخلی برای اصلاح، در کنار ساختار اقتصادی غیررانتی، می‌تواند به شکل‌گیری بوروکراسی‌های باکیفیت در کشورهای در حال توسعه منجر شود.

مسیر دوم: اهمیت ظرفیت‌سازی از مسیر استقلال بوروکراتیک

مسیر علی‌دوم از ترکیب مشابهی بهره می‌برد با این تفاوت که به‌جای اصلاح‌جویی اداری، شرط استقلال بوروکراتیک وارد شده است. این تغییر نشان می‌دهد که در برخی کشورها، تقویت ظرفیت‌های داخلی بوروکراسی، حتی بدون الزام به اصلاحات ساختاری گسترده نیز می‌تواند به نتایج مطلوب منجر شود. شاخص سازگاری بالا (۰,۹۷۷) و پوشش بیشتر (۰,۵۲) نسبت به پیکربندی اول، حاکی از آن است که این مسیر نیز به‌طور مؤثری در ارتقاء

کیفیت بوروکراسی نقش دارد، به ویژه در کشورهایی که اصلاحات ممکن است با مقاومت نهادی یا سیاسی مواجه باشند.

کشورهایی چون پرو، مکزیک، آفریقای جنوبی و فیلیپین در این مسیر قرار دارند و مقادیر شاخص سازگاری برای آنها بالای ۰/۹ است. این مسیر نشان می دهد که در شرایطی که اصلاحات ساختاری با مقاومت سیاسی و موانعی در سطح کلان مواجه می شوند، تمرکز بر ظرفیت سازی داخلی بوروکراسی مسیر مؤثری برای ارتقاء کیفیت آن است. در پرو، اجرای برنامه هایی با حمایت بانک جهانی از سال ۲۰۰۹ به بعد، موجب تقویت مدیریت مالی و حرفه ای سازی کارکنان دولت های محلی شد که به افزایش شفافیت و کارایی در سطح محلی انجامید (World Bank, 2021). در مکزیک نیز رقابت میان نخبگان سیاسی پس از انقلاب موجب شد دولت ها برای حفظ مشروعیت در ظرفیت سازی اداری سرمایه گذاری کنند (Garfias, 2018). فیلیپین با وجود ساختارهای پیچیده و فساد اداری، از طریق آموزش کارکنان دولتی، ایجاد نهادهای مستقل و تمرکز بر ظرفیت سازی، توانسته عملکرد بوروکراسی را بهبود بخشد (Brillantes & Fernandez, 2011). در آفریقای جنوبی، این مسیر نشان دهنده آن است که علاوه بر اصلاحات کلان، تقویت نهادهای حرفه ای و مستقل نیز نقش مهمی در ارتقاء کیفیت ایفا کرده است؛ بنابراین مسیر مذکور به ویژه در کشورهای در حال توسعه ای که در آنها اصلاحات با چالش های سیاسی مواجه اند، اهمیت دارد و نشان می دهد که حتی بدون تغییرات ساختاری گسترده، می توان با سرمایه گذاری در منابع انسانی و نهادهای، به بوروکراسی کارآمد دست یافت.

مسیر سوم: شفافیت نهادی و هم افزایی با ظرفیت دولت

در مسیر سوم با اندکی تغییر در ترکیب شروط علی مواجهیم. در اینجا، شفافیت نهادی جایگزین نظارت دولتی شده و در کنار جهانی شدن اقتصاد، فقدان اقتصاد رانتی، اصلاح جویی اداری و استقلال بوروکراتیک قرار گرفته است. این مسیر با برخورداری از مقادیر سازگاری ۰,۹۴۴ و پوشش ۰,۴۲، اگرچه پوشش کمتری دارد، اما از نظر مفهومی بسیار غنی است. حضور هم زمان اصلاح جویی اداری و استقلال بوروکراتیک در این

پیکربندی به عنوان مؤلفه های یک دولت با ظرفیت نشان می دهد که در برخی موارد، ترکیب اصلاحات ساختاری با تقویت ظرفیت های داخلی می تواند هم افزایی ایجاد کند. همچنین، جایگزینی نظارت با شفافیت بیانگر آن است که در برخی کشورها، دسترسی عمومی به اطلاعات و پاسخ گویی نهادی نقش مؤثرتری نسبت به کنترل های دولتی ایفا می کند.

این مسیر شامل کشورهایی چون مراکش، اندونزی، ویتنام، ایران، آفریقای جنوبی و فیلیپین است. همانند دو مسیر قبل، ضرایب به دست آمده برای شاخص سازگاری در این کشورها نیز اعداد بالای ۰/۹ را نشان می دهد. حضور ایران در این پیکربندی گویای آن است که در شرایط خاص ساختاری ایران، هم افزایی میان اصلاحات داخلی و ظرفیت سازی نهادی، همراه با کاهش وابستگی های رانتی و افزایش شفافیت، می تواند به بهبود عملکرد بوروکراسی منجر شود. جایگاه ایران در این مسیر، آن را در کنار کشورهایی با ساختارهای در حال گذار قرار می دهد که به دنبال تقویت نهادهای پاسخ گو و کارآمد هستند. این ترکیب نشان می دهد که در برخی کشورها، دسترسی عمومی به اطلاعات و پاسخ گویی نهادی می تواند نقش مؤثرتری نسبت به کنترل های دولتی ایفا کند. در اندونزی، پس از سقوط رژیم سوهارتو، اصلاحات سیاسی، قضایی و اقتصادی آغاز شد و برنامه «طرح عظیم»^۱ برای اصلاحات بوروکراتیک باهدف افزایش شفافیت و پاسخ گویی طراحی شد (Horhoruw et al., 2020). مراکش نیز با اجرای برنامه های شفافیت مالی و اصلاحات در ساختار اداری، تلاش کرده اعتماد عمومی را بازسازی کند (OECD, 2020). ویتنام با اصلاحات تدریجی و تقویت نهادهای محلی، به سمت بوروکراسی کارآمد حرکت کرده است (Painter, 2003). ایران هم در سال های اخیر، با اجرای برنامه های تحول اداری، توسعه دولت الکترونیک و کاهش وابستگی رانتی تلاش کرده شفافیت و پاسخ گویی را افزایش دهد (شریفیان، ۱۴۰۱؛ جلالیان و همکاران، ۱۴۰۲)، هرچند در تحقق این اهداف با چالش هایی مواجه بوده است. حضور هم زمان اصلاح جویی اداری و استقلال بوروکراتیک

1. Grand Design

در این مسیر، نشان‌دهنده هم‌افزایی میان ساختار اقتصادی و ظرفیت‌سازی داخلی است. این مسیر به‌ویژه برای کشورهایی با ساختارهای در حال گذار، مانند ایران و اندونزی، اهمیت دارد و نشان می‌دهد که ترکیب تدریجی این شروط می‌تواند به ارتقاء کیفیت بوروکراسی منجر شود.

نکته قابل توجه در هر سه مسیر، حضور مکرر کشور آفریقای جنوبی است. این تکرار نشان می‌دهد که آفریقای جنوبی نمونه‌ای برجسته از کشورهایی است که توانسته با بهره‌گیری از ترکیب‌های مختلف نهادی و ساختاری، کیفیت بوروکراسی خود را ارتقاء دهد. این کشور با تجربه تاریخی خاص، ساختارهای نسبتاً تثبیت‌شده و تعامل فعال با نهادهای بین‌المللی، توانسته در مسیرهای مختلف موفق ظاهر شود و الگویی برای سایر کشورهای در حال توسعه باشد. معادله ترکیب مسیرهای علی برای وقوع کیفیت بوروکراسی در کشورهای در حال توسعه را می‌توان به صورت زیر خلاصه کرد. حروف بزرگ بیانگر حضور شروط و حرف کوچک نشانه فقدان شرط است:

$$SGrAR + SGrBA + TGrARBA \Rightarrow Q$$

بحث و نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر باهدف تحلیل تطبیقی کیفیت بوروکراسی در کشورهای در حال توسعه صورت گرفته است. به‌طور کلی نتایج تحقیق نشان می‌دهد تحقق بوروکراسی باکیفیت نه حاصل یک عامل منفرد، بلکه محصول تعامل پیچیده میان عناصر نهادی، اقتصادی و مدیریتی در سطح کلان است. نتایج آزمون کفایت نیز نشان می‌دهد که شروطی مانند پاسخگویی، شفافیت، نظارت و اصلاح‌جویی اداری، به‌عنوان شروط کافی نقش تعیین‌کننده‌ای در دستیابی جوامع در حال توسعه به کیفیت بوروکراسی ایفا می‌کنند. پاسخگویی می‌تواند به‌تنهایی موجب بهبود عملکرد اداری شود، زیرا موجب افزایش اعتماد عمومی و کاهش فساد می‌گردد؛ اما بدون وجود ساختارهای حمایتی و استقلال اداری، این اثر پایدار نخواهد بود. شفافیت نیز حتی اگر به‌تنهایی اعمال شود، می‌تواند تحولاتی در رفتار سازمانی ایجاد کند. ولی در غیاب مکانیزم‌های اجرایی و نظارتی، ممکن

است صرفاً به نمایش اطلاعات بدون اثرگذاری واقعی منجر شود. نظارت مؤثر هم می‌تواند عملکرد دستگاه بوروکراسی را بهبود بخشد، اما اگر با اراده اصلاح‌گرانه و استقلال بوروکراتیک همراه نباشد، ممکن است به کنترل سطحی و غیرمولد تبدیل شود. علاوه بر این اصلاح‌جویی به‌عنوان یک رویکرد می‌تواند زمینه‌ساز تغییرات مثبت باشد، ولی اگر در بستر نهادی ضعیف و فاقد استقلال اجرا شود، به مقاومت‌های درونی و ناکامی منجر خواهد شد. این یافته با دیدگاه پیترز (۲۰۱۹) و ابرباخ و همکاران (۱۹۸۱) در خصوص ضرورت اصلاحات اداری و تعامل سازنده میان دولت و بوروکراسی همخوانی دارد. با این وجود در غیاب استقلال بوروکراتیک که شرط لازم شناخته می‌شود، این تحول پایدار نخواهد بود. بدون استقلال، هیچ‌یک از شروط کافی نمی‌توانند به‌طور پایدار عمل کنند. این شرط، بنیان استقلال و پایداری اصلاحات است و نبود آن، موجب وابستگی و بی‌ثباتی در ساختار اداری می‌شود. دیدگاه جوئل میگدال (۱۹۸۸) در مورد دولت‌های ضعیف در جوامع قوی، با این یافته همخوانی دارد، زیرا تقویت بوروکراسی وبری می‌تواند تنش‌های اجتماعی را کاهش و مشروعیت دولت را افزایش دهد.

دیگر نتایج نشان داد دو شرط جهانی شدن اقتصاد و فقدان اقتصاد رانتی نیز نه شرط لازم و نه شرط کافی برای تحقق کیفیت بوروکراسی شناخته شدند. ادغام در اقتصاد جهانی اگرچه ممکن است فرصت‌هایی برای اصلاحات فراهم کند، اما به‌تنهایی نه الزام‌آور است و نه تضمین‌کننده کیفیت بوروکراسی. کشورهای با بوروکراسی قوی، الزاماً جهانی‌شده نیستند. باید توجه داشت اگرچه حذف رانت فضای سالم‌تری برای یک دستگاه بوروکراتیک ایجاد می‌کند، اما نبود آن به‌تنهایی تضمینی برای کیفیت بوروکراسی نیست. برخی جوامع با وجود برخورداری از اقتصاد غیررانتی همچنان با ضعف‌های مشهودی در مدیریت عمومی مواجه‌اند. این یافته با ادبیات ساختار اقتصادی هم‌راستا است؛ ادغام در اقتصاد جهانی فرصت‌هایی برای اصلاحات فراهم می‌کند، اما الزام‌آور یا تضمین‌کننده کیفیت بوروکراسی نیست (Amsden, 1989؛ Mazzucato, 2015). از نظر برخی هواداران این رهیافت کشورهایی با بوروکراسی قوی الزاماً جهانی‌شده نیستند و اصلاحات اجماعی

واشنگتن اغلب پیامدهای منفی نهادی داشته‌اند (Wallerstein, 1974؛ Cardoso, 2009). یافته‌های این پژوهش به‌خوبی با مفروضات نظری هم‌راستا هستند. شروطی مانند پاسخگویی، شفافیت، نظارت و اصلاح‌جویی اداری که در ادبیات نظری به‌عنوان خروجی‌های مطلوب توسعه سیاسی و ظرفیت دولت معرفی شده‌اند، در آزمون‌های تجربی نیز به‌عنوان شروط کافی برای تحقق کیفیت بوروکراسی شناسایی شده‌اند. همچنین، اهمیت «استقلال بوروکراتیک» در ارتقاء کیفیت حکومت که در نظریه فوکویاما برجسته شده بود هم به‌عنوان شرط لازم برای پایداری اصلاحات و استقلال اداری و هم به‌عنوان یکی از شروط مهم در مسیرهای علی مورد تأیید قرار گرفت. از سوی دیگر، ساختار اقتصادی، به‌ویژه در قالب جهانی‌شدن و کاهش وابستگی به اقتصاد رانتی، در هر دو بخش نظری و تجربی نقش بنیادین ایفا کرده است. در چارچوب نظری، ساختار اقتصادی به‌عنوان بستری برای شکل‌گیری بوروکراسی توانمند معرفی شده و در نتایج پژوهش نیز به‌عنوان وجه اشتراک پیکربندی‌های موفق در دستیابی به کیفیت بوروکراسی ظاهر شده است.

تحلیل ترکیبی شرایط علی نیز به شناسایی سه پیکربندی مؤثر انجامید که همگی بر تعامل میان عوامل نهادی و ساختار اقتصادی تأکید دارند. ترکیب نظارت دولتی، جهانی‌شدن اقتصاد، فقدان اقتصاد رانتی و اصلاح‌جویی اداری به‌عنوان مسیر مؤثر در تحقق کیفیت بوروکراسی معرفی شد. در یک مسیر علی دیگر اصلاح‌جویی اداری با استقلال بوروکراتیک جایگزین شده و همچنان ساختار اقتصادی نقش کلیدی خود را حفظ کرده است. ساختار اقتصادی، به‌ویژه در قالب جهانی‌شدن و کاهش وابستگی به اقتصاد رانتی، به‌عنوان وجوه اشتراک تمامی پیکربندی‌ها ظاهر شده و نقش بنیادینی در شکل‌گیری بوروکراسی با کیفیت ایفا کرده است. در واقع، اصلاح‌جویی اداری زمانی بیشترین اثر را دارد که در بستری از ساختار اقتصادی غیررانتی و در تعامل با نظارت مؤثر دولتی صورت گیرد. همچنین، استقلال بوروکراتیک تنها در شرایطی جایگزین مناسب برای اصلاح‌جویی است که نهادهای دولتی از استقلال نسبی برخوردار بوده و تحت تأثیر منافع رانتی قرار نگرفته باشند. از این منظر، ادغام در اقتصاد جهانی نه تنها به‌عنوان یک عامل بیرونی، بلکه

به عنوان محرکی برای تحول در ساختارهای داخلی عمل کرده و زمینه ساز ارتقای کیفیت بوروکراسی شده است، اگرچه در برخی کشورها این روند می تواند به بروز چالش هایی برای دولت ها منجر شود و بر سر تحقق اهداف توسعه ای موانعی ایجاد کند، این امر در برخی دیدگاه نظری مرتبط با این مفهوم به چشم می خورد؛ بنابراین، مسیرهای دستیابی به بوروکراسی کارآمد و با کیفیت در کشورهای در حال توسعه، متنوع اما هم گرا هستند و همگی بر ضرورت تحول در ساختار اقتصادی و تقویت نهادهای نظارتی تأکید دارند. وضعیت ایران در این میان، نمونه ای گویا از چالش های چندلایه ای است که نظام بوروکراسی را درگیر کرده اند. نمرات بسیار پایین در کیفیت بوروکراسی و اغلب شروط علی نشان دهنده ضعف های نهادی مشهود و فقدان اراده سیاسی برای اصلاحات پایدار است. این وضعیت با دیدگاه های توسعه سیاسی، ظرفیت دولت و ساختار اقتصادی هم خوانی دارد و تأکید می کند که بدون بازسازی اعتماد عمومی، ارتقاء سرمایه اجتماعی و کاهش وابستگی به منابع رانتی، امکان دستیابی به بوروکراسی کارآمد دشوار خواهد بود.

با توجه به نتایج پژوهش پیشنهاد می شود، مطالعات آینده به بررسی عمیق تر نقش فرهنگ سازمانی، سرمایه اجتماعی و اعتماد عمومی در کیفیت بوروکراسی بپردازند. همچنین، استفاده از روش های ترکیبی و مطالعات موردی در کشورهای خاص به درک چندلایه ای از فرآیندهای اصلاحات اداری کمک می کند. مقایسه میان کشورهای توسعه یافته و در حال توسعه نیز می تواند تفاوت های ساختاری و نهادی را روشن تر سازد. از منظر سیاست گذاری عمومی توصیه های اجرایی باید چندسطحی و هماهنگ باشند.

با توجه به سه مسیر علی شناسایی شده برخی پیشنهادها در سطح سیاست گذاری قابل طرح است: نخست، کاهش وابستگی به اقتصاد رانتی و بهره گیری از فشارها و الزامات جهانی به عنوان محرکی برای اصلاحات اداری. دوم، سرمایه گذاری در منابع انسانی، حرفه ای سازی کارکنان و ایجاد نهادهای مستقل و خوداتکا اهمیت دارد، زیرا حتی در شرایط مقاومت سیاسی یا محدودیت های ساختاری، ظرفیت سازی داخلی می تواند کیفیت بوروکراسی را ارتقاء دهد. سوم، گسترش شفافیت نهادی از طریق دولت الکترونیک،

دسترسی آزاد به اطلاعات و پاسخ‌گویی عمومی باید در دستور کار قرار گیرد تا اعتماد اجتماعی بازسازی شود و هم‌افزایی میان اصلاحات ساختاری و ظرفیت‌سازی داخلی شکل گیرد؛ بنابراین انتظار می‌رود با اجرای هم‌زمان اصلاحات اداری، ظرفیت‌سازی بوروکراتیک و شفافیت نهادی، همراه با کاهش وابستگی رانتی، مسیر گذار به نهادهای کارآمد و پاسخ‌گو هموار شود.

تعارض منافع

تعارض منافی وجود ندارد.

ORCID

Mohammad Shamsi

Reza Hemmati

Mahdi Malmir

<https://orcid.org/0000-0002-8606-0332>

<https://orcid.org/0000-0003-2603-6741>

<https://orcid.org/0000-0003-3393-3475>

منابع

- بشیریه، حسین. (۱۳۸۴)، *موانع توسعه سیاسی در ایران*، تهران: انتشارات گام نو.
- پورغریب، هانیه. (۱۳۹۸)، «تحلیل نقش تعدیل گر کیفیت بوروکراسی در رابطه بین اندازه دولت و فساد مالی در کشورهای در حال توسعه»، پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه محقق اردبیلی.
- جلالیان، غلامرضا؛ یعقوبی پور، علی؛ منتظری، محمد. (۱۴۰۲)، «تحلیل پیشران های راهبردی مؤثر بر آینده شفافیت در جمهوری اسلامی ایران در افق ۱۴۱۴»، مجلس و راهبرد، دوره ۳۰، شماره ۱۱۵: ۲۶۹-۲۹۹.
- چلبی، مسعود؛ اکبری، حسین. (۱۳۹۰)، «مطالعه تطبیقی الگوهای زمانی تشکیل اجتماع ملی (ملت) و عوامل مؤثر بر آن در کشورهای در حال توسعه، مبتنی بر منطق فازی»، تحلیل اجتماعی نظم و نابرابری اجتماعی، دوره ۳، شماره ۱: ۴۴-۴۱.
- خاندوزی، سیداحسان؛ کاویانی، زهرا. (۱۳۹۵)، «کانال های تأثیر بوروکراسی بر عملکرد اقتصاد ایران»، مجلس و راهبرد، دوره ۲۳، شماره ۸۷: ۴۲-۵.
- رحیمی مقدم، سیدحسین؛ گرجی ازندریانی، علی اکبر؛ نجابت خواه، مرتضی. (۱۴۰۰)، «واکاوی و تحلیل تبعات بوروکراسی در نظام آزادسازی اقتصادی ایران»، پژوهش های نوین حقوق اداری، دوره ۳، شماره ۸: ۱۳۵-۱۶۱.
- ریگین، چارلز. (۱۳۹۷)، *روش تطبیقی: فراسوی راهبردهای کمی و کیفی*، ترجمه محمد فاضلی، تهران: انتشارات آگه.
- ساعی، علی. (۱۳۸۸)، «فازی سازی دموکراسی»، جامعه شناسی تاریخی، دوره ۱، شماره ۱: ۱۶۷-۱۹۱.
- شریفیان، داود. (۱۴۰۱)، «نقش دولت الکترونیک در ارتقای شفافیت و سلامت نظام اداری در ایران»، اولین همایش ملی ارتقای شفافیت و نقش آن در سلامت اداری و مبارزه با فساد، تهران.
- عجم اوغلو، دارون؛ رایبسون، جیمز. ای. (۱۳۹۳)، *چرا ملت ها شکست می خورند؟*، ترجمه محسن میردامادی و محمدحسین نعیمی پور، تهران: انتشارات روزنه.
- غفاری، مسعود؛ ترجمان، فریبا. (۱۳۹۴)، «بوروکراسی دولتی و خروج برخی نیروهای متخصص از ایران»، دولت پژوهی، دوره ۱، شماره ۲: ۱۶۷-۱۹۸.

تحلیل تطبیقی شرایط معطوف به کیفیت بوروکراسی در کشورهای در حال توسعه؛ شمس و همکاران | ۴۷

فرهنگی، علی اکبر. (۱۴۰۲)، *تاریخ تحلیلی جامعه‌شناسی دیوان‌سالاری*. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.

فقیهی، ابوالحسن. (۱۴۰۰)، *اداره و سیاست در ایران*، ترجمه مریم حیدری، تهران: انتشارات دانشگاه امام صادق (ع).

فقیهی، ابوالحسن؛ واعظی، رضا؛ آغاز، عسل. (۱۳۸۹)، «تأملی بر تعامل بوروکراسی و فرهنگ در ایران»، *علوم مدیریت ایران*، دوره ۵، شماره ۱۹: ۳۱-۱.

فقیهی، ابوالحسن؛ دانایی فرد، حسن. (۱۳۹۵)، *بوروکراسی و توسعه در ایران: نگاهی تاریخی - تطبیقی*. تهران: انتشارات دانشگاه امام صادق (ع).

قلی‌پور، آرین. (۱۳۸۵)، «هیدروکراسی یا بوروکراسی»، *دانش مدیریت*، دوره ۱۹، شماره ۷۵: ۱۰۳-۱۲۳.

قهرمان‌پور، رحمن. (سال ۱۳۹۷)، *تقدم/اصلاح بوروکراسی و حاکمیت قانون بر دموکراسی*. تهران: مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی.

طاهری، شهنام. (۱۳۸۴)، «موانع تحول‌پذیری بوروکراسی در ایران»، *فرهنگ توسعه*، شماره ۲: ۱-۱۰.

مالمیر، مهدی. (۱۴۰۰)، «تحلیل تطبیقی-فازی شرایط علی و بسترهای نهادی-اجتماعی رقابت‌پذیری بین کشورهای نوظهور اقتصادی»، *جامعه‌شناسی کاربردی*، دوره ۳۲، شماره ۱: ۸۳-۱۰۶.

مولوی، زینب؛ طهماسبی، رضا؛ دانایی فرد، حسن؛ حمیدی‌زاده، علی. (۱۳۹۶)، «بوروکراسی‌هراسی: نگاه دوگانه شهروندان به خدمات عمومی»، *مدیریت دولتی*، دوره ۹، شماره ۲: ۲۱۳-۲۳۴.

نوذری، محمود. (۱۳۹۹)، «بررسی نقش واسطه‌ای کیفیت بوروکراسی در رابطه بین دولت الکترونیک و کارآمدی ادارات و نهادهای دولتی»، *پایان‌نامه کارشناسی ارشد*، دانشگاه محقق اردبیلی.

وبر، ماکس. (۱۳۸۲)، *دین، قدرت، جامعه*، ترجمه احمد تدین، تهران: انتشارات هرمس. هدایتی، محمد. (۱۳۹۷)، «رویکردهای نظری در مطالعه بوروکراسی دولتی و ارائه مدلی برای بررسی آن»، *مجله جامعه‌شناسی ایران*، دوره ۱۹، شماره ۲: ۳-۳۵.

هدایتی، محمد. (۱۳۹۹)، «بررسی تاریخی موانع کارایی بوروکراسی دولتی در ایران معاصر»، رساله

دکتری، دانشگاه شهید بهشتی.

References

- Aberbach, J. D., Putnam, R. D., & Rockman, B. A. (1981). *Bureaucrats and Politicians in Western Democracies*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Amsden, A. H. (1989). *Asia's Next Giant: South Korea and Late Industrialization*. Oxford: Oxford University Press.
- Andersen, D. D. E. (2018). "Does Meritocracy Lead to Bureaucratic Quality? Revisiting the Experience of Prussia and Imperial and Weimar Germany". *Social Science History*, 42(2), 245–268.
- Bai, C.-E., & Wei, S.-J. (2001). *The Quality of Bureaucracy and Capital Account Policies*. Washington, D.C.: The World Bank Group.
- Bannon, I., & Collier, P. (2003). *Natural Resources and Violent Conflict*. Washington, D.C.: World Bank Press.
- Bersch, K., & Fukuyama, F. (2023). "Defining Bureaucratic Autonomy". *Annual Review of Political Science*, 26(1), 213–232.
- Bersch, K., & Fukuyama, F. (2024). "Calibrating Autonomy: How Bureaucratic Autonomy Influences Government Quality in Brazil". *Governance*.
- Besley, T., Burgess, R., Khan, A., & Xu, G. (2022). "Bureaucracy and Development". *Annual Review of Economics*, 14(1), 397–424.
- Brillantes, A. B., & Fernandez, M. T. (2011). "Restoring Trust and Building Integrity in Government: Issues and Concerns in the Philippines and Areas for Reform". *International Public Management Review*, 12(2), 55–80.
- Buffat, A. (2013). "Street-Level Bureaucracy and E-Government". *Public Management Review*, 17(1), 149–161.
- Brinks, D. M., Levitsky, S., & Murillo, M. V. (Eds.). (2020). *The Politics of Institutional Weakness in Latin America*. Cambridge University Press.
- Byrkjeflot, H., & Du Gay, P. (2012). "Bureaucracy: An Idea Whose Time Has Come (Again)?". In *Reinventing Hierarchy and Bureaucracy – From the Bureau to Network Organizations* (pp. 85–109). Emerald Group Publishing.
- Cameron, R. (2009). "New Public Management Reforms in the South African Public Service: 1999–2009". *Journal of Public Administration*, 44(4), 910–942.
- Cardoso, F. H. (2009). "New Paths: Globalization in Historical Perspective". *Studies in Comparative International Development*, 44(4), 296–317.
- Caselli, F., & Morelli, M. (2004). "Bad Politicians". *Journal of Public Economics*, 88, 759–782.
- Cingolani, L. (2013). *The State of State Capacity: A Review of Concepts, Evidence and Measures*. UNU-MERIT.
- Darusalam, S., Zainal, M., & Janssen, M. (2023). "Unlocking Government

- Effectiveness: The Interplay of Bureaucratic Quality, Information Technology, Voice and Accountability". *Asia-Pacific Management Accounting Journal*, 18(2), 5–27.
- Dasandi, N., & Esteve, M. (2017). "The Politics–Bureaucracy Interface in Developing Countries". *Public Administration and Development*, 37, 231–245.
- Dincecco, M., & Prado, M. (2012). "Warfare, Fiscal Capacity, and Performance". *Journal of Economic Growth*, 17(3), 171–203.
- Djankov, S., La Porta, R., Lopez-de-Silanes, F., & Shleifer, A. (2002). "The Regulation of Entry". *The Quarterly Journal of Economics*, 117(1), 1–37.
- Eisenstadt, S. N. (1963). *Bureaucracy and Political Development*. In J. La Palombara (Ed.). Princeton University Press.
- Fearon, J. D. (2005). "Primary Commodity Exports and Civil War". *Journal of Conflict Resolution*, 49(4), 483–507.
- Fearon, J. D., & Laitin, D. D. (2003). "Ethnicity, Insurgency, and Civil War". *American Political Science Review*, 97(1), 75–90.
- Fragile States Index. (2020). *Fragile States Index 2020 – Annual Report*. Retrieved from <https://fragilestatesindex.org/2020/05/08/fragile-states-index-2020-annual-report/>
- Fukuyama, F. (2013). "What Is Governance?". *Governance*, 26(3), 347–368.
- Garfias, F. (2018). "Elite Competition and State Capacity Development: Theory and Evidence from Post-Revolutionary Mexico". *American Political Science Review*, 112(2), 339–357.
- Gillingham, C., Morley, J., & Floridi, L. (2025). "The Effects of AI on Street-Level Bureaucracy: A Scoping Review". *Digital Society*, 4(1), 22–31.
- Hertog, S. (2010). "The Sociology of the Gulf Rentier Systems: Societies of Intermediaries". *Comparative Studies in Society and History*, 52(2), 282–318.
- Hood, C., & Lodge, M. (2006). *The Politics of Public Service Bargains: Reward, Competency, Loyalty and Blame*. Oxford: Oxford University Press.
- Horhoruw, M., Karippacheril, T. G., Sutyono, W., & Thomas, T. (2020). *Transforming the Public Sector in Indonesia: Delivering Total Reformasi*. Jakarta: World Bank and Government of Indonesia.
- Huber, J. D., & McCarty, N. (2004). "Bureaucratic Capacity, Delegation, and Political Reform". *American Political Science Review*, 98(3), 481–494.
- Halim, N. (2008). "Testing Alternative Theories of Bureaucratic Corruption in Less Developed Countries". *Social Science Quarterly*, 89(1), 236–257.
- Haller, M. H. (1992). "Bureaucracy and the Mafia: An Alternative View". *Journal of Contemporary Criminal Justice*, 8(1), 1–10.

- Hanson, J. K., & Sigman, R. (2021). "Leviathan's Latent Dimensions: Measuring State Capacity for Comparative Political Research". *The Journal of Politics*, 83(4), 1495–1510.
- Huntington, S. P. (1996). *Political Order in Changing Societies*. Yale University Press.
- Jeong, J. (2023). "The Effects of Quality of Bureaucrats, Regulations, and E-Government on the Efficiency of Economic Regulatory Policy". *Journal of Asian Public Policy*, 1–33.
- Kim, P. S. (1994). "A Theoretical Overview of Representative Bureaucracy: Synthesis". *International Review of Administrative Sciences*, 60(3), 385–397.
- KOF Swiss Economic Institute. (2015). *The KOF Globalization Index*. Retrieved from https://indicedeglobalizacion.wordpress.com/wp-content/uploads/2016/02/rankings_2015.pdf
- Kovač, P. (2020). "Debureaucratization Limits in Administrative Procedures Codification: Lessons from Slovenia". *Administrative Sciences*, 11(1), 1–15.
- La Palombara, J. (2006). "An Overview of Bureaucracy and Political Development". *Comparative Public Administration*, 7, 193–220.
- Lacaze, M. (2022). "Organization, Politics Of". *The Blackwell Encyclopedia of Sociology*, 1–6.
- Lea, T. (2021). "Desiring Bureaucracy". *Annual Review of Anthropology*, 50(1), 59–74.
- Mazzucato, M. (2015). *The Entrepreneurial State: Debunking Public vs. Private Sector Myths*. New York: Public Affairs.
- Meier, K. J., & O'Toole, L. J. (2006). *Bureaucracy in a Democratic State: A Governance Perspective*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Migdal, J. S. (1988). *Strong Societies and Weak States: State-Society Relations and State Capabilities in the Third World*. Princeton University Press.
- OECD. (2020). *Public Governance Review: Open Government in Morocco*. Paris: OECD Publishing.
- Olsen, J. P. (2006). "Maybe It Is Time to Rediscover Bureaucracy". *Journal of Public Administration Research and Theory*, 16(1), 1–24.
- Painter, M. (2003). "Public Administration Reform in Vietnam: Problems and Prospects". *Public Administration and Development*, 23(3), 259–271.
- Peeters, R., & Campos, S. A. (2023). "Street-Level Bureaucracy in Weak State Institutions: A Systematic Review of the Literature". *International Review of Administrative Sciences*, 89(4), 977–995.
- Pepinsky, T. B., Pierskalla, J. H., & Sacks, A. (2017). "Bureaucracy and Service Delivery". *Annual Review of Political Science*, 20(1), 249–268.
- Peters, B. G. (2019). "The Politics of Bureaucracy After 40 Years". *The*

- British Journal of Politics and International Relations*, 21(1), 136–149.
- Ragin, C. C. (2008). *Redesigning Social Inquiry: Fuzzy Sets and Beyond*. Chicago: University of Chicago Press.
- Ragin, C. C. (2018). *User's Guide to Fuzzy-Set/Qualitative Comparative Analysis 3.0*. Irvine, CA: Department of Sociology, University of California.
- Ramírez, M. F., & Isaza, C. (2020). "Policy Analysis, Bureaucratic Capacity and Public Administration Reforms in Colombia". In P. Sanabria-Pulido & N. Rubaii (Eds.), *Policy Analysis in Colombia* (pp. 47–62). Bristol University Press.
- Rauch, J. E., & Evans, P. B. (2000). "Bureaucratic Structure and Bureaucratic Performance in Less Developed Countries". *Journal of Public Economics*, 75(1), 49–71.
- Reinsberg, B., Kentikelenis, A. E., Stubbs, T., & King, L. P. (2019). "The World System and the Hollowing Out of State Capacity: How Structural Adjustment Programs Affect Bureaucratic Quality in Developing Countries". *American Journal of Sociology*, 124(4), 1222–1257.
- Riggs, F. W. (1963). "Bureaucrats and Political Development: A Paradoxical View". In J. La Palombara (Ed.), *Bureaucracy and Political Development* (pp. 120–167). Princeton University Press.
- Riggs, F. W. (1970). *The Concept of Development Administration*. In F. W. Riggs (Ed.), *Frontiers of Development Administration*. Durham, NC: Duke University Press.
- Robson, J. (2024). *State Capacity and Administrative Burdens on Citizens: Time for Export Controls and Transparency*. Canadian Public Administration Press.
- Rose-Ackerman, S. (1999). *Corruption and Government*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Saglam, E. (2022). "Bureaucracies under Authoritarian Pressure: Legal Destabilisation, Politicisation and Bureaucratic Subjectivities in Contemporary Turkey". *International Journal of Law in Context*, 18(3), 288–302.
- Skocpol, T. (1985). "Bringing the State Back In: Strategies of Analysis in Current Research". In P. B. Evans, D. Rueschemeyer, & T. Skocpol (Eds.), *Bringing the State Back In* (pp. 3–38). Cambridge: Cambridge University Press.
- Slough, T. (2022). "Bureaucratic Quality and Electoral Accountability". *American Political Science Review*, 116(1), 1–20.
- Stigler, G. J. (1971). "The Theory of Economic Regulation". *The Bell Journal of Economics and Management Science*, 2(1), 3–21.
- The Heritage Foundation. (2022). *The Index of Economic Freedom*. Retrieved from <https://www.heritage.org/index/pages/all-country->

scores

- Transparency International. (2020). *Corruption, Human Rights and Democracy: CPI 2021*. Retrieved from <https://www.transparency.org>
- United Nations Department of Economic and Social Affairs. (2022). *United Nations E-Government Survey 2022*.
- Wallerstein, I. (1974). "The Rise and Future Demise of the World Capitalist System: Concepts for Comparative Analysis". *Comparative Studies in Society and History*, 16(4), 387–415.
- Wastell, D., & White, S. (2014). "Beyond Bureaucracy: Emerging Trends in Social Care Informatics". *Health Informatics Journal*, 20(3), 213–219.
- Weiss, L. (1998). *The Myth of the Powerless State*. Ithaca, NY: Cornell University Press.
- World Bank. (2015). *The Worldwide Governance Indicators*. Retrieved from <https://databank.worldbank.org/source/worldwide-governance-indicators>
- World Bank. (2021). *Building Public Sector Management Capacity and Empowering Subnational Governments in Peru*. Washington, DC: World Bank.
- World Bank. (2022). *Worldwide Governance Indicators*. Retrieved from <https://www.worldbank.org/en/publication/worldwide-governance-indicators/interactive-data-access>
- World Bank. (2020). *The Human Capital Index 2020 Update: Human Capital in the Time of COVID-19*.
- World Justice Project. (2015). *Open Government Index 2015*. Retrieved from https://worldjusticeproject.org/sites/default/files/ogi_2015.pdf
- World Justice Project. (2020). *Rule of Law Index*. Retrieved from <https://worldjusticeproject.org/our-work/publications/rule-law-index-reports/wjp-rule-law-index-2020>
- World Justice Project. (2022). *Rule of Law Index*. Retrieved from <https://worldjusticeproject.org/sites/default/files/documents/WJPIIndex2022.pdf>

استناد به این مقاله: شمسی، محمد، همتی، رضا، المیر، مهدی. (۱۴۰۴). تحلیل تطبیقی شرایط معطوف به کیفیت بوروکراسی در کشورهای در حال توسعه، فصلنامه علوم اجتماعی، ۳۲(۱۰۸)، ۵۲-۱.
DOI: 10.22054/qjss.2025.89071.2918

Social sciences is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License...